

4.261.4

кар: 4147

У-34 ЕЗДЕНЛАНЫ Т. КЪ.-М.

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

БЕШИНЧИ КЛАСС

ЕЗДЕНЛАНЫ Т. КЪ.-М.

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Къарачай тилни бешинчи
классда дерслери

Биринчи чыкъгъаны

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес область
управлениеси теджегенди*

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск 1990

74.261.4

У 34

Рецензентле: Аппакъланы И. Ш.
Ботгаланы Л. З.

Кар: 4747

У $\frac{4306010000 - 99}{М 159(03) - 89}$ 74 — 90

5 — 7644 — 0311 — 1

© Ставрополь китаб басма
Къарачай-Черкес бёлюм, 1990

АЛ СЕЗ

Бу методика болушлукъ 1987 джылны программасына кёре джазылганды.

Мында тематика планла программаны хар бёлюмюне, окъутуу бла юретиюню бюгюншгю излемлерине кёре къуралгандыла.

Къарачай тилни дерслери ал класслада окъулганны къайтарыу бла башланадыла.

Къайтарыуну баш магъанасы окъулганны эсге тюшюрююдю, мындан ары ишни къалай бардырыллыгына эс бёлююдю.

Къайтарыу дерсле сабийлени билимлерин теренлерге болушаддыла, ал класслада къаллай билим алгъанлары, абадан классланы устазлары педен болушургъа боллукъларын кёргозтеди алагъа.

Ана тилни окъутхан заманда орус тилни сынамыша таяныргъа дурусду: эки тилни да бир-бири бла келингенлерине кёре байламлы бардырыргъа тыйыншылды.

Методика болушлукъ, сохталагъа ана тилни билдирген бла бирге, орус тилге да суймекликни ёсдюрюге, аны билиу — ол къралны тили болгъанын, СССР-ни халкълары бир-бири бла орус тилде сёлешгенлерин терен ангылаб, ол тилни да кесгин билирге керек болгъанын ангылатыргъа болушурукъду.

Тилни чемерлеу талай тюрлю мадар бла барады:

- а) кесгин окъуу;
- б) лексиканы тиштиу;
- в) тюз айтымла къуаргъа юретну;
- г) байламлы сёлеширге юретну.

Къарачай тилни дерслеринде сёзлюк ишге джангы теманы окъугъан заманда, аны тамамлагъан заманда да бирча эс бёлгенлей турургъа тыйыншылды.

Айтым къурау хар дерсте магъаналы болургъа керекди.

Айтымны тюз къуаргъа юретну тилни къайсы кесегин окъугъан заманда да орунлу болургъа керекди.

Дерследе байламлы къысха хапарчыкъла къурау сохтаны тил байлыгъын ёсдюреди, билимин теренлей барады.

Методика болушлукъда сёзлюк ишге эс энчи бёлюнгенди, хар дерсте къыйын неда магъана джаны бла ангылашырмагъан сёзле бериледи, устаз аланы тюз джазылыуларына хар дерсте эс бёлгенлей барырча. Ол сёзлени хайырландыра, айтымла гитче текстле къуаргъа боллукъду неда сёзлюк диктант джаздырыргъа.

«Болушлукъда» тилни чемерлеуге эс бёлюнгенди. Гитче хапар къуратыу, сочинение джаздыруу, изложение джаздыруу, сабийлени тил чемерлеулери терен болурча, устазгъа аллай материал бериледи.

Китабда кемликде да болурла, алай а устазгъа бир кесек болушлукъ берсе деген иннетде къурашдырылганды «Болушлукъ».

Коммунист партия хар миллетин болумуна уллу эс бѐледи, мюлк байлыгы, культураны ёссюн, тили сакълансын, шохлукъ бегсин деб юретеди. Устазла, ол затлагъа эс бѐлюб, къолубуздан келгенча кюреширге борчлубуз, джаш тѐлюню къралны хар бир ишин ангыларча, джамагъатны ишине таукел къошулурча юретирге, ёсдюрюрге керебиз: ишлеу-урунуу джаны бла, билим алыу джаны бла, адамлыкъ бла да. Адамлыгы, билми, усталыгы болган, аллай джаш тѐлю ёсдюрюрге борчлубуз.

Юйлерине, эллерине, къралгъа, миллетине ышанигылы, тутхан ишин ажимсыз толтурган, тюз иннетли болургъа керекди джангы тѐлю. Аны аллай болуруна устаз эки къат борчлуду.

Устаз хар дерседе, хар юлгюсюнде ол затха эс бѐлюрге керекди. бу методика болушлукъда да ол затла тиитилгендиле.

ТЕМАТИКА ПЛАНЫ

Ал класслада окъулгъанны къайтарыугъа — 4 сагъат
 Сынау ишге — 1 сагъат

№№ пп	Окъуллукъ материал	Сагъат	Этпидик ишле	Китабдан (ишле)	Окъуу керекле	Къыйы сёзле	Къайтарыу	Дата
1	2	3	4	5	6	7	8	9
І ЧЕТВЕРТЬ								
1.	Айтм: Аны членлери. Атны бодушлада джал гъаныуу, болуш аффикс- лени тюз джазыу.	1	Сёзлюк диктант.	1—4	—	Нартюх, кыйик, мюлюз, кыйиз, кюлюз.	Бодушлада.	
2.	Сыфат. Аны тюз джазыу.	1	Текст бла ишлеу. Аууздан хапар айтыу.	6—7	—	Мийик, ариу, сууукъ, зауукъ, алжашхан.	Сыфатны къуралыуу.	
3.	Санау. Аны тюз джазыу. Алмаш. Апы тюз джа- зыу.	1	Творчестволу дик- тант. Текст бла ишлеу.	12—18	—	Онбир, онекки, къыркъ, меннге, сеннге, санга, манга.	Бетлеучо алмаш.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
4	Этим. Аны тюз джазыу.	1	Текст бла ишлеу Айтымла къурау.	24 — 27	—	Джыяды, сюеди, юркеди, эюйрейди.	Этимни джегилюю.	
5	Сынау диктант.	1	—	—	—	—	—	
СИНТАКСИС БЛА ПУНКТУАЦИЯ (10 + 2)								
6.	Халатла бла ишлеу.	1	—	—	—	—	—	
7.	Сёзтутуш. Баш эмла бой- сунган сёз.	1	Айтымла къурау.	35 — 37	Таблицала.	Еребаш, эмеген, кёсеу, отоу, агъач, оюм.	—	
8.	Айтым Аны къауумлары.	1	Текст бла ишлеу.	38 — 43	Таблицала.	Хойнух, таурух, хота, хамыт, кёзлеу.	Сёзтутушла.	
9.	Айтымны членлери. Джайылган бла джа- йылмаган айтымла.	1	Сёзлок диктант. Айтымла къураб джазыу.	46 — 48	Таблицала.	Мыйыкъ, къы- пыкъ, джайкъ, тоюб, союм.	Айтым.	
10.	Башчы бла хапарчы.	1	Текст бла ишлеу. Айтымла къурау.	49 — 53	Таблицала.	Джауум джа- уады, джангур.	Башчы бла хапарчы.	
11.	Толтуруучу бла ачыкъ- лаучу	1	57-чи ишни джа- зыу, текст бла ишлеу.	54 — 58	Таблицала.	Кечги, кюеу, мяла.	Башчы бла хапарчы.	
12.	Болум.	1	Текст бла ишлеу. Айтымла къурау. 60-чы ишни джа- зыу.	60 — 63	Таблицала.	Сейрлик, къачы, къышы.	Толтуруучу, ачыкълаучу.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
13.	Сочинение «Алтын кыч»	1	Сурат бла хайыр- лана джазыу	—	Сурат, плас- гинка	Саргъалгъан чапракъла, джыйлыб, къоян, айю, кюрке, уя.	Болумла.	
14.	Айтымны биртукъум членлери.	1	Творчестволу дик- тант. Текст бла ишлеу.	57 — 65	Таблицала.	Бауур, дауур, келейнк, вуукъ.	Баш членле.	
15.	Айлануу.	1	Къысха диктант (магнитофон бла хайырлана).	68 — 69	Таблицала, магнитофон.	Къауум-къауум, къанга.	Болумла.	
16.	Сынау диктант.	1	—	—	—	—	—	
17.	Халатла бла ишлеу.	1	Айтымла къурау. ада бла ишлеу.	—	—	—	—	
18.	Къош айтым.	1	Текст бла ишлеу. (74-чю иш).	73 — 75	—	Теппе, дунпур.	Айлануу.	
II ЧЕТВЕРТЬ								
19.	Туура сёз.	1	Текст бла ишлеу, айтымла къурау.	79 — 80	Таблицала, магнитофон.	Такъса, такъса, кёнчек.	Айтым, бир- тукъум член- ле.	
20.	Туура сёзде тыгъыч белгиле.	1	Текст бла ишлеу, хапар къураб джа- зыу.	80 — 81	Таблицала.	Уллуракъ, чырна бёрк, кёбдюреуюз.	Туура сёз.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
21.	Диалог Анда тирепи джорютюу.	1	Текст бла ишлеу ханар къураб джазыу.	83 — 85	Таблицала, магнитофон	Тахта, оноу, чёгюч, кызыбай, тыйгыч белгиле.	Туура сёзде тыйгыч белгиле.	
22.	Сынау диктант «Темпр-башха тубеди».	1	—	—	—	—	—	
23.	Халатла бла ишлеу.	1	Джорукъланы къайтарыу, айтмыла къураб джазыу	—	—	Чуникъул, кёлекке, кёрдемчи, кёлекге.	—	
ФОНЕТИКА БЛА ГРАФИКА (9 + 1)								
24.	Ачыкълэ бла тунакыла.	1	Текст бла ишлеу 86-чы ишин джазыб толтуруу.	86	Таблицала.	Джелймаууз, къараууз.	Диалог.	
25.	Къатыла бла джуму шакъла (ачыкълэ). Сингармонизм.	1	Текст бла ишлеу. Къысха ханар джазыу.	87 — 88	Таблицала, схема.	Аякъ, таякъ, ётгюр, ёкюл.	—	
26.	Зынгырдауукъ бла сингырау тунакыла (6-п, ц-т).	1	Керекли харифлени джаза, айтмыла къурау.	96 — 97	Таблицала, схема.	Тоб, чаб, кёб, теб, таб, завод.	Тунакы тауушла.	
27.	Издженне «Терекни кёчоре биле».	1	—	—	—	—	—	
28.	Къ, гъ, х харифле белгилетен тауушла.	1	Айырыу диктант. Текст бла ишлеу.	105	Таблицала	Къысха, къалакъ, кёлак, кысхач, къаргъа.	Зынгырдауукълэ.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
29.	Я, е харифле белгилеген тауушла.	1	Берилген сөзлөккө айтымла кызурау, сөзлөк диктант.	54	Таблица.	Таяк, калак ит, жоюуб, оюуб, зюбсюнюб.	Ачык тауушла.	
30.	Е, ю харифле белгилеген тауушла (ёч, сёз, юй, чюй).	1	Точкалары орнуна керекли харифлени сөзлөккө джазылды, картачала блөчшөрдиле.	Айтымла кызурау.	Таблица, схема.	Етмек, ёнюз, ёге, ёпке.	Ачык тауушла.	
31.	Кысха у, в харифле белгилеген тауушла.	1	Текст блөчшөрдиле, Кысха диктант джазыу Берилген текстте керекли харифлени сала джазыу.	109 — 113	Таблица.	Джау, сау, суу, тауук, суу, гбурак, кий, кийим, мийек.	Ачык тауушла.	
III ЧЕТВЕРТЬ								
32.	Г, ж харифле белгилеген тауушла. Аламы гоз джазыу.	1	Текст блөчшөрдиле, Сөзлөк диктант (102 нн).	100	Таблица	Дженгиле, тонга, джангы, эски, кесни, кеснич.	Тункамы тауушла	
33.	Таууш белгилеген харифле (ь, ъ).	1	Сөзлөк диктант. Картачала блөчшөрдиле. Беш айтым кызурау, текст блөчшөрдиле.	—	Таблица.	Печ, письмо, сөзд, пальто.	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
34.	Бѣлом. Басым.	1	Текст бла ишлеу. Айтымла къурау, джаздыруу.	133 — 137	Таблицала.	Къабыргъа, къангыч, къонгур, кечерагъач.	Ачыкъ, тауушла.	
35.	Сочинение джазыу. (Суратха къараб.)	1	Суратны юсюнден ушакъ.	—	Сурат.	—		
ЛЕКСИКА								
36.	Лексика. Кѣб магъаналы сѣзле.	1	144-чю ишни сю- зюу. Сѣзлюк дик- тант. Текст бла ишлеу.	144 — 145	—	Чачха, чочха, джерк, джеге, къаз, къыз, къыс.	Бѣлом, басым.	
37.	Омонимле.	1	148-чи ишни тол- туруу. Текст бла ишлеу. Айтымла къурау.	146 — 147	Таблицала.	Къарагѣген, такъюзюк.	—	
38.	Синонимле. Антонимле.	1	Картюкала бла ишлеу, айтымла къурау, джазыу. 149-чу ишни айы- рыу.	149 — 153	—	Шауешик, бу- сакъ, къарагъач, кендир.	Кѣб магъа- налы сѣзле.	
39.	ынау диктант.	1	—	—	—	—	—	
40.	Халатла бла ишлеу.	1	—	—	—	—	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			СЭЗНЮ КЪУРАМЫ					
41.	Сэзню къурамы. Тамыр, Аффикс.	1	Айтымла къураб джазыу.	155 — 157	Таблицала, схема.	Ауана, джууукъ.	Бёлом.	
42.	Сэзню къурамын айырыу.	1	Атны болушлада джалгъаныу. Текст бла ишлеу, сюзюу. 168-чи ишни айырыу.	161 — 162	Таблица, схема.	Къайыкъ, кёчюрчюу, джабышмакъ.	Сэзню къурамы.	
43.	Тамыр бла аффикс.	1	Текстни сюзюу, айтымла къурау, атны болушлада тюрленнюу.	160	—	Дуппукъ, ачыу, джонпу, мукур.	—	
44.	Сэзню кёчюрюнуу джорутъу.	1	165 бла 166 ишленни толтуруу.	164 — 166	—	Таббаш, къашхабаш, айрыкъуйрукъ.	Тамыр бла аффикс.	
			МОРФОЛОГИЯ. ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ (6 + 1)					
45.	Тилни кесеклеринден ханар берю.	1	Қартоқала бла ишлеу. Текстни сюзюу.	179 — 180	Таблица.	Қысха, сохан, сахан.	Башчы бла хапарчы.	
46.	Ат. Магъанасы бла грамматика ышанлары.	1	Сёзлюк диктант. Айтымны айырыу. айтымла къураб джазыу.	181 — 183	Таблица.	Джабагъы, джалан, ийле, пинек.	Башчы.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
47.	Атты айтылда күүлүгү.	I	Магнитофонга тыңгылау, тексттин жазуу, керекли бөлүктөн кыска джазыу.	186	Магнитофон.	Аялды, сыйнамды, кулдогонен.	—	—
48.	Атты сапы, Сыңгар көбүк сапта джюрюгөн атаа (кесекте).	I	Точкалары орнуна керекли атланы сала джазыу.	188	—	Сыр, бөрү, кесек, амма, эчки.	Атты грамматика ышамалары.	—
49.	Эчп атла, тукулум атла, сыңгар бирлик сапта джюрюгөн атла, джаш тёлкө, насыб, мюряеу, мөлк, д. а. к.	I	Эчп атла бла айтымла кыраб джазыу. Текст бла чылау.	194	Таблицала.	Сарытюз, Ташкешор, Джөтөгөй.	Атты сапы.	—
50.	Атаада велик.	I	Магнитофон бла хайырлана, тексттин сөзү.	187 — 200	Магнитофон.	Кытабым, эсертеме.	—	—
51.	Изоложетте джазыу.	I	—	—	—	—	—	—
IV ЧЕТВЕРТЬ								
52.	Атты джалганыуу.	I	Айтымданы джазыу, точкалары орнуна болуш аффикселени салыу.	203 — 206	Таблицала.	Кышха, кышха, кышха, штабха, штабха, тонла, этха.	Атты сапы.	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
53.	Атны джалгъзынуу	1	Магнитофон бла хайырлана, айтым-ла джазыу; текстни сюзюу, айырыу. Аууздан айтымла кырау.	211 — 216	Магнитофон.	Шкафха, тыйын, гире, чархха, келекке, келек-ге.	—	
54.	Сынау диктант.	1	—	—	—	—	—	
55.	Сыфат. Аны магъанасы, грамматика ышанлары.	1	Текст бла ишлеу, сюзюу. Аууздан айтымла кырау. 219-чү ишни джазыу. Сыфатны туюн сызлау.	218 — 220	Таблица.	Кенг, зугул, огъаргъы джел.	Атны магъанасы, грамматика ышанлары.	
56.	Сыфатны айтымда кылулугу.	1	224-чю ишни джазыу.	221 — 225	—	Джангы китаб.	—	
57.	Сочинение «Комбинатда» (экскурсиядан сора).	1	Ушакъ. Соруула-гъа джууабла.	—	—	—	—	
58.	Этим. Магъанасы, грамматика ышанлары.	1	Айтымла кыраб джазыу. текстни сюзюу, кысха халпарчык кыраб джазыу.	231 — 232	Таблицала.	Сыйндыр, айырады, кыйынлашды.	Халарчы.	
59.	Этимни джегилую.	1	Магнитофонга джазылган текст бла ишлеу. Берилген сөзле бла айтымла джазыу.	Юйге, себе-ме, чалама, къачама, чыгъама, биле ме.	Магнитофон, таблица.	Къонакыгъа, берге, агъашчы, кыурмашча.	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
60.	Этимни эзamani	1	Сөзлөк диктант: 234 — беш хапарчыккы кыураб джазыу.	234 — беш айтым.	—	Джассы, апарат, касса, мыллык.	Этимни джегилинуу.	
61.	Этимни айтымда кыулуугу.	1	Текст бла ишлеу, берилгеи темагъа хапар джазыу.	237	—	Тюймө, тылмач, улайтхан, унутхан.	—	
62.	Изложениге «Джаш тракторист».	1	План салыу. Сөзлюк иш.	—	—	—	—	
63.	Сочинениге «Мен сөйгөн иш».	1	Ушаккы, соруулагъа джууаб берну (темагъа кере).	—	—	—	—	
64.	Халатла бла ишлеу.	1	Джорукъланы кыайтарыу, айтыла кыурау.	—	—	Улуу, туммос, маммат.	—	
65.	Болуш аффикслени тюз джазыу. Аты болушлада торлендириб кыарау (тау, джер, сют).	1	246-чы ишни аууздан, 247-чи ишни джазыб айырыу.	244 — 245	—	Көкөн, кенделенине, экеулен, джуубанч, джууургъан, кыанджиллик, тиктич.	Болушла.	
66.	Этимни джегилинуу (кыайтарыу). Кел, сана, бел, джырла этимдени джегилинуу.	1	Хапар кыураб джазыу, аууздан айтыла кыураб айырыу, тишкү.	246 — 247	—	Тинге, чюйре, тюлюмчек, джарсыйды, кыоя, кыая.	Этимни джегилинуу.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
67.	Сыфаты хайырландырыгъа юретну.	1	Халарчыкъ къурау, сазлюк диктант. (248 иш).	260	—	Акътуякъ, къозукъулакъ, хайуан, мууал, кюле-кюле.	Сыфаты магънасы. Грамматика ышанлары.	
68.	Изложение. «Къундуз-чукъ».	1	План салыу, айырыу, джаздырыу.	—	—	—	—	
69.	Халатла бла ишлеу.	1	Халатланы тинтиу, джорукъланы къайтарыу.	—	—	—	—	
70.	Сынау диктант.	1	—	—	—	—	—	

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Ал классда окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Айтымны членлерин къайтарыу. Атланы болушлада джалгъаныулары; болуш аффикслени тюз джазылыуларын эсге тюшюрюу.

Дерсни барыуу

I. Класс бла шагърей болуу, окъуллукъ программаны юсюнден ушакъ.

Тетрадланы хазырлау, тышларына джаздырыу.

II. Джангы дерс.

1. Айтым деб неге айтабыз?

2. Айтым неден къуралады?

3. Айтымны членлери тилни къайсы кесеклеринден къуралгъандыла?

(Ат, сыфат, санау, алмаш неда айтымны баш эмда сансыз членлеринден.)

Текст

Сабийле школгъа келдиле. Линейка болду. Пионерле сейирлик джырладыла, назмула окъудула. Къонгурау къагъылды. Музыка согъулду. Сабийле биринчи дерсге кирдиле. Школда дерсле къууанч бла башландыла.

Айтымланы джазадыла, аланы членлерини тюблерин сызадыла.

Биринчи айтымда ненча сёз барды?

Сёзле неден къураладыла?

Айтымны членлери деб неге айтабыз?

(Сёз, айтымны члени болур ючюн, къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, къайсы болса да бир сёзге байланыб келирге керекди.)

Алай бла айтымны членлерин айырадыла, тюблерин сызлайдыла.

Сёзлюк диктант.

Нартюх, оймакъ, ойлаш, ёзен, ёзенги, ёлче, ёкюл, ёре, суу, сау, тау, бау, джау, кий, кийим, кийик, джыйырма, сейир — бу сёзле былай нек джазылгъанларына эс бёлдюрюу, ангылатыу.

Болушланы эсге тюшюрюу.

Болушланы къангада джазыу, бу сёзлени джалгъаныуларын этну:

1) Джиб, тюрб, тоб, таб — болушлада тюрлендируу, болуш аффикслени белгилеу;

2) кюн, тин, ун, сан — болушлагъа салыу.

Бериучю, нелик, тамамлаучу болушлагъа артыкъ эс бёлдюрюу.

III. Дерсни бегитну.

Сабан, бау, кёз, челек — болушлагъа салыргъа энчи халда, болуш аффикслени белгилерге.

а) Болушла ненчадыла?

б) Ала къайсыладыла?

в) Сорууларын айтыгъыз.

г) Бериучю болушда къаллай аффиксле боладыла?

д) Иелик бла тамамлаучу болушну аффикслерин айтыгъыз.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени сорууларына джууабла бериу, багъа салыу.

V. Юйге: 4-чю иш. Къалай толтуруллуугъун ангылатады устаз.

Китабларыбызны, алмаланы, тегенеле. Бу сёзлени аффикслерин айырыу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфат. Окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатны тюз джазылыууна къарау, айтымда аны таба билну, айтымда къайсы членни ачыкълагъанын айырыу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, карточкала.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни соруу, этнлген ишге багъа бериу, окъулгъанны къайтарыу.

Текст

Къошакъ, къалакъ, калак, кюрек, кюрен, кёрюк, сабан, къобан, заман; танг, тенг, дженг, кенг; сёз, кёз, без.

Бу атланы болушлагъа саладыла. Бернучю, орунлаучу, башлаучу болушлада атла бла айтымла къурайдыла. Бу иш этиле тургъан кёзюуде, классны бир къаууму карточкала бла ишлейди (карточкала айырылыб не маджал окъугъанлагъа, неда къарыусуз окъугъанлагъа бериледиле, эки къауумуну биллимин тинтирге керек болады).

II. Джангы дерс. Сыфатны орфографиясына къарау.

Текст

Сары къумач, иги сабий, мийнк тау, аламат хапар, ёмюрлюк шохлукъ, алаша шиндик, къызылсыман бояу, акъсылдым джаулукъ, кёксюлдюм къагъыт.

Хар сёзню орфографиясын тинте, айта джазадыла, устаз къуралгъан сыфатланы таблицасын хазырлаб тургъа керекди дерсни аллы бла, аны бла ишлейдиле.

КЪУРАЛГЪАН СЫФАТЛА

Акъыл — акъыллы сабий.

Джюн — джюню къой.

Билли — биллили адам.

Таш — ташсыз джер.

Иш — ишсиз адам.

Туз — тузсуз хант, тузлу аулакъ (география).

Къаллай соруугъа джууаб этеди акъыл деген сёз? Тилли къайсы кесегиди? Акъыллы уа не соруугъа джууаб этеди? Тилли къайсы кесегиди? Аtdан сыфат къалай къуралады? (Аффикслени болушлугъу бла.)

-лы, -ли, -лу, -лю (тёрт вариантлы аффиксле, сингармонизмни джоругъу) — бу аффикслени атлагъа къошуб бир кёрчюгюз, къалай бола эселе да.

III. Дерсни бегитиу.

Чырай-лы, адеб-ли, сый-лы, кюн-лю, саулукъ-лу.

Къангада джазылгъан айтымланы окъугъуз, джазыгъыз, сыфатланы табыб, тюблерин сызлагъыз.

Сибилчи сермеб алды къызгъан таякъны,

Дженгил урду эмегенни кёзюне.

Эмеген къаяны азчыкъ ачды,

Хар малын къармаб, сылаб джиберди. (Таурухдан.)

13-чю ишни окъуйдула, аууздан айырадыла.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууаб бергенлерине кёре, ишге къатышханларына кёре, багъа салыу.

V. Юйге: Сыфатланы тюз джазылыулары; 15-чи ишни толтурургъа (ишни къалай этиллигин айтыргъа). 16-чы ишден юч айтымны джазаргъа, айырылыб джазылгъан сёзлени тюрлерин сызларгъа, соруула салыргъа.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Санау бла алмашны эсге тюшюрюу.

Дерсни мураты: Ал классда окъулгъанны бергитиу, сохталаны билимлерин санау бла алмашдан терен этиу; санау бла алмашны тюз джазылыууна къарау.

Дерсде окъуу керекле: таблица, карточка.

Дерсни барыуу

1. Сорууу болгъаннга джууаб бериу. Юйге берилген ишни толгъанын титиу, соруула бла ишлеу.

1. Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыу.

Къызыл, сары, кёк бетли, акъсылдым.

2. Классны бир къаууму карточкала бла ишлейди, экинчи къаууму бу сёзле бла айтымла къурайды: джигит, таукел, батыр, дженгил, алаша.

II. Джангы дерс. Санау бла алмаш.

Текст бла ишлеу

Текстде керекли алмашланы сала джазадыла, салгъан алмашларыны тюрлерин сызадыла.

1. Къайсы алмашланы салдыгъыз?

2. Ала тилни къайсы кесеклернини орнуи тутадыла сизни айтымларыгъызда?

3. Алмашла айтымда къайсы членле болургъа болукъдула?

Энди къангада джазылгъан сёзлеге эс бёлюгюз, бу сёзле тилни къайсы кесегидиле?

Эки, экишер, экулен, онеки, джыйырма.

Юч, ючюшер, ючеулен, отуз, ючджюз. Бу санаула былай нек джазылгъанын айтыгъыз.

(Алты + аулан, эки + еулен, джети + еулен — былайда элизины ангылатыргъа керекди).

Джазылыуу айырылган санаула бла айтымла кыурагъыз.

III. Дерсни бегитиу.

- 1) Сохталаны бир кыаууму карточкала бла ишлейди;
- 2) Экинчи кыаууму он бир, беш, джетинчи, кырккынчы джыл, онунчу класс — бу санаула бла айтымла кыураб джазадыла.

Творчество диктант.

Бизни школубуз ... джыл ишленгенди. Аны ... этажы барды. Школда ... класс барды. Школну узунлугъу ... метрди, кенглиги ... метрди. Бизни классны ... терезеси барды. Школну тегерегинде ... терек орнатханбыз.

IV. Дерсни тамамлау. 19-чу ишни аууздан айырыу, санаулары айтыу, кыалай джазылганларын айырыу.

Сабийлени джууабларына багъа салыу.

V. Юйге: санау, алмаш. 22-чи иш; ишни кыалай толтурулгун ангылатыу.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Этимни кыайтарыу.

Дерсни мураты: Этимни магъанасын, айтымда кыуллугун эсге тюшюрюу, бегитиу. Сабийлени тил байлыкларын есдюрюу, этим бла хайырлана билирге юретну.

Дерсе окыу керекле: таблица, бояулу мелле, карточкала.

Дерсни барыуу

I. Соруу болганга джууаб берну. Юй ишни тинтиу, соруу, бегитиу (санау, алмаш, 22-чи иш).

Берилген сёзле бла айтымла кыурау: «экишер», «тёртюшер», «алтаулан», «джетсулен», «биз», «ала», «анга», «была».

Санау деб неге айтабыз?

Санауну соруулары?

Кыайсы алмашлары билесиз? Юлгюле келтиришиз.

Алмаш айтымны кыайсы членини орнуна келирге боллукъду?

Текст

Хар сохтагъа джыйырма тетрадь, тёрт карандаш, эки кыалам бердиле. Биринчи бригаданы членлери бирер

саугъа, ююшер сом ачха алдыла. Кюн сайын беши-шер-алтышар дерсге хазырланабыз.

а) Текстде алмашла бла санаулары тюблерин сызларгъа.

б) Бир къаууму карточкала бла ишлейдиле.

в) Экинчи къаууму санаулары (4, 11, 12, 16, 222, 320) сёзле бла джазадыла.

II. Джангы дерс. Этим.

Текст

Сиз, сабийле, насыблы кёзюуде туугъансыз; насыблы тёлуюз. Джолугъуз ачыкъды, сизге окъуу, билим эркиндиле. Ёмюрююз хурметлиди, джарыкъды.

Бу текстде этимлени табадыла, хар бирини бетин, заманын айтадыла.

Этимни джегилну таблицасы бла хайырланыу.

Ал, бер, кёр, сор — ауудан бетлеге салыу.

Сёзлюк диктант.

Бармазма, келмесме, барсанг, келсенг, келсе, сюрдю, аунады, къууандыкъ, тенглешдирди, оноулашабыз, берирбиз, олтурурбуз, келиширсе, кюлююз, кёрююз, эршдиле, солурсуз, сорурсуз.

Биринчи беш сёзю хар бирини бетин, санын юсюнде белгилерге.

III. Дерсни бегитиу.

Тамырны, аффикслени айыртыу.

(бар-маз-ма, тенг-ле-ш-дир-ди, айт-ыш, ойна-ш, барыш); бар — (этимни тамыры буйрукъчу турушда), -маз (этимни огъайлаучу формасы 3-чю бетде), -ма (1-чи бетни аффикси).

Тенг (ат) -ле (кёб сан. аффикс.), -ш (туруш аффикс; ишни эки арада болгъанын, бола тургъанын, боллугъун билдиреди), -дир (къатланыучу турушну аффикси буйрукъчу формада), -ди (3-чю бетни бусагъат заманыны аффикси), д. а. к. Бу ишни толтургъан заманда устазны болушлугъу керек боллукъду.

IV. Дерсни тамамлау, оюм чыгъартыу. Сохталаны джуабларына багъа салыу.

V. Юйге: 28-чи иш; аны къалай толтуруллугъун ангылатыу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Ал класслада окъулгъанны къайтарыудан билимни тинтиу, бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Хазырланыу, устазны ушагъы.
2. Текстни окъуу, соруулагъа джууаб этну.
3. Айтымланы кесгин, суратлаб окъуу, джаздырыу.
4. Диктант бошалса, устаз текстни окъуйду, сабийле тинтедиле.
5. Грамматика иш. Текстде хапарчыланы тюблерини сызларгъа.

Текст

(Классда)

Школда кюн сайын иш эртденнги гимнастикадан башланады. Сохтала арбазгъа чыгъадыла, тизиледиле. Бир кесек чабхандан сора, тюрлю-тюрлю упражнениеле этедиле.

Эртденнги гимнастика бошалады. Сохтала кабинетге джыйыладыла. Санитарла кабинетни терезелерин ачыб, эртденнги хауадан толтургъандыла ичин. Дерс башланады. Сабийле къарачай тилден тетрадланы, кн табланы чыгъарадыла. Ана тилден билимлерин игиди. Ариу, таза, халатсыз джазадыла.

Экинчи дерс математикадан болду. Задачланы, примерлени суйюб этедиле. Ючюнчю дерсен сора солургъа аслам заман бериледи. Сабийле арбазда ойнайдыла.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Халатланы тинтиу.

Дерсни мураты: Халатлагъа кёре, орфографияны къайтарыу, сохталаны билимлерин ёсдюрюу.

Дерсин барыуу

Диктантны айгъакълау. Салыннган багъаланы айтыу («5», «4», «3», «2», «1»).

Халатланы джорукълагъа келишдириу, халатны этилгенине къараб, сохталаны асламысы этген халатла бла ишлеу.

Тюз джазама	Юлгюле
Тоб (топ) — корреляцияды дуб (туп) дегенча. Бара эдиле (бара элле). Сууукъ — сёзде эки ачыккыны арасында кысха (у), (й) джазылады.	тоб-ум, кьаб — ады, кьабар, келе эдиле, сала эдиле, ойнай эднк, ишлей эдик, джууукъ, тауукъ, мийик, мыйыккы, кыйыккы, кьайыккы.

Халатлы сёзлени кьоша, айтымла кьурайдыла, халатлы морфеманы сызлайдыла.

Халатланы кьайсы джорукъгьа аслам этилгенлерин эсгере, ол джорукъну кьайтарыу, джаздырыу, тамамлау.

Кьарыусуз джазгъанла халатлы айтымланы саулай кьайтарыб джазарла.

Халатсыз, неда аз халат этгенле китабдан 24-чю ишни толтурадыла, неда сурат бла хапар кьурайдыла («Къачхы кюн»).

Халат этилген джорукъланы кьайтарыу.

Хар кьайтарылгъан джорукъгьа юлгюле келтирну.

Юйге: 1) окъуу китабдан алтышар айтым джазаргьа, бирин айырыргьа (башчыны, хапарчыны тюблерин сызаргьа).

2) Халат этилген джорукъланы кьайтарыргьа.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Синтаксис бла пунктуация.

Дерсни мураты: Сёзтуушладан, баш сёзден, бойсунган сёзден хапар берну; тыйгъыч белгилени салыу гьа кьарау, билимни терен этиу.

Дерсде окъуу керекле: Къангада джазылгъан текст, карточкала, таблицала.

Дерсни барыуу

I. Сорууу болгъанга устаз джууаб этеди. Юйге берилгенни сорады. Юй ишден эки айтымны къангада айыртыу, айтымны членлерин табыб, тюблерин сызлау.

II. Джангы дерсни айтыу.

Устаз эки суратны кёргюзеди: бири — агъач юй, экинчиси — юч этажлы, балконлу юй.

Суратда не кёресиз?

Эки суратда бирчалыкъ бармыды? (Экиси да юйледиле.)

Иги къарагъыз, башхалыкъларын айтыгъыз.

Агъач юй. Таш юй. Қирпич юй.

Бир этажлы юй. Юч этажлы юй. Балконлу юй. Ариу юй.

Андан сора къангада быллай сёзле джазылыбдыла: ишлерге — дженгил ишлерге, ариу ишлерге, гараж ишлерге, юй ишлерге.

О ю м: сёзтутуш кесгин кёргюзеди затны, ишни, оюмну.

Сёзтутушла баш сёзден, бойсуннган сёзден къураладыла.

Баш сёз къалай табылады сёзтутушда? (Баш сёзден бойсуннган сёзге соруу салынады.)

Баш сёзге (х) белги салайыкъ.

Къаллай?
Агъач юй
(Сыфат + ат)

Не этерге?
Юй ишлерге
(ат + этим)

Къаллай?

Дженгил ишлерге

(сёзлеу + этимни белгисиз формасы.)

III. Дерсни бегитиу.

Текст

Кёккёз, властны большевикле алдыла. Джерни тенг этерикдиле. Джашау хар кимге тенг боллукъду.

Шохум, къоркма, къадал, ма бу джерле ишлеген, уруннган адамлагъа тенг боллукъдула. Бусагъатда быллай къотур къулакъланы арендге аласыз. Джукъ да телемегенлей, сайлаб алыб ишлерча заманла келликдиле. (Л. С.)

Бу текстни окъугъуз, сёзтутушланы табыб, баш сёз, бойсуннган сёз къайсы болгъанын айтыгъыз.

Айтымланы джаздырыу, баш, бойсуннган сёзлени табыб, соруула салыу.

Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр. (А. У.)

Къарачай халкъны джигит джашларыны бири Къасайланы Осман эди.

а) Сѣзтутуш деб неге айтабыз?

б) Баш сѣзню, бойсуннган сѣзню къалай табаргъа боллукъду?

Юлгюле келтиригиз.

35-чи ишден талай айтым джаздырыу, сѣзтутушланы табыу.

IV. Этилген ишге багъа берну, дерсден оюм чыгъартуу, тамамлау.

V. Юйге: § 1. 36-чы иш. Юй ишни ангылатуу.

37-чи ишни аууздан айырыу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айтым. Айтымны къауумлары.

Дерсни мураты: Хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртучю айтымладан хапар бериу, интонация джаны бла тинтидириу, интонацияда башхалыкъны айырыу.

Окъуу керекле: таблицала, карточкала, текст къангада джазылыб.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни соруу, карточкала бла ишлеу, сѣзтутушланы табыу, баш сѣзню, бойсуннган сѣзню белгилеу.

Текст

Сатанай бийче къол ишге уста болгъанды. Асыры джигерден, хар кюнде бир сайлама кийим этгенди. Кийим тигерге андан уста нарт тиширыу болмагъанды. Сатанайны джигерлигин бютеу нартла билгендиле. (Таурухдан.)

II. Джангы дерс. Айтым.

Къангада берилген айтымланы интонациялы окъуу. Окъулгъан айтымланы ахырында къаллай тыйгъыч белгиле саллыкъларын айтадыла.

Къулий улу Къайсын Огъары Чегемде туугъанды. Мен аны кѣб назмусун окъугъанма. Махтау Совет халкъгъа!

Терекле къачан чагъадыла? Мен къайсы джолну барайым? Къалай ариудула бу таула! Джай сен къайда солугъан эдинг? Заманынгы къалай ашырдынг?

1. Айтым деб неге айтабыз? (Толу муратны танытхан, билдирген бир неча талай сёзге айтым дейбиз.)

2. Хапарлаучу айтым деб кьаллай айтымгъа айтылады? (Неден болса да бир затны юсюнден хапар билдирген айтымгъа хапарлаучу айтым дейдиле.)

Къанатлыла джылы джерлеге учуб кетдиле.

3. Соруучу айтым деб кьаллай айтымгъа айтылады? (Сорууу болгъан айтымгъа соруучу айтым дейдиле.) Джылны ненча чагъы болады?

4. Буйрукъчу айтым деб кьаллайгъа айтылады? (Буйрукъну, тилекни танытхан айтымгъа буйрукъчу айтым дейдиле.)

Сен аммагъа бир болуш. Тёгюл, джырым, чайкъал! Юйде олтурма! (Б. Х.)

III. Дерсни бегитиу.

1. Соруучу айтымла бла не заманда хайырланабыз?

2. Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла кёлтюртюлюб айтылыныргъа боладыла, ол заманда ала кьаллай айтымла болургъа боллукъдула? (Кёлтюртюучюле боладыла.)

3. Интонация неге джарайды бу тукъум айтымланы окъугъан заманда?

4. Аууздан айтымла къурау, аланы ахырында кьаллай тыйгъыч белги салгъанларын, нек салгъанларын айтадыла сохтала.

5. Бу сёзледен соруучу айтымла къураб джазадыла. Ким? Нек? Къачан? Къалайтын?

6. 38-чи иш. Суратха къараб, хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю, буйрукъчу айтымлары болгъан хапарчыкъ къураб джазаргъа.

IV. Дерсни тамамлау, багъа бериу.

V. Юйге: § 2. 43-чю иш. Юй ишни ангылатуу.

Аууздан юч айтым къурааргъа: соруучу, хапарлаучу, буйрукъчу.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери.

Дерсни мураты: Айтымны членлери, джайылгъан, джайылмагъан айтымланы ангылатуу, къурауларына къарау, сабийлени билимлерин бегитиу, айтымда сансыз членлени табаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, карточка.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни соруу, кьайтарыу. Юй ишден талай айтымны окъуб, тыйгъыч белгилери кьалай салыннганына кьарау, тинтиу.

Соруула бла ишлеу.

Айтымла, муратны билдиргенлерине кёре, кьаллайла боладыла? Кьайсыладыла соруучу айтымла? Юй ишден бир-экисин окъутуу.

Бир кьауумуна карточкала бериб ишлетну.

Сёзлюк диктант джаздырыу.

Мюйюз, кийиз, кийин, кьыйын, мийик, мыйыкъ, джыйын, кьуууш, зауукъ, кьыйыкъ, кьайыкъ.

Айтымны членлерин табыб, тюблерин сызаргъа.

II. Джангы дерс. Айтымны баш членлери.

Ингир болду	Сууукъ ингир болду.
Булутла кетдиле	Кёкде кьара булутла джюзюб кетдиле.
Кюн аязыды	Джазгъы кюн аязыды.
Къыш келди	Сууукъ, кьарлы къыш келди.
Чыпчыкъла джырлайдыла	Ариу чыпчыкъла сейир джырлайдыла.

а) Айтымланы биринчи кьаууму ненчашар сёзден кьуралгъандыла? Ала айтымны кьайсы членлеридиле? (Экишер сёзден: башчы бла хапарчыдан.)

б) Энди экинчи кьауумгъа кьарайыкъ. Былада уа ненчашар сёз барды? Башчы бла хапарчыдан сора, дагъыда кьайсы членле бардыла? (Бу айтымла талай сёзден кьуралгъандыла, башчы бла хапарчыдан сора, сансыз членле да бардыла.)

в) Кьайсы айтылмагъа джайылгъан, кьайсылагъа джайылмагъан айтымла дерге боллукъду? (Биринчи кьауум — джайылмагъан, экинчи кьауум — джайылгъанла.)

III. Дерсни бегитну.

I. Джайылмагъан айтым деб кьаллай айтымгъа айтылады?

2. Джайылгъан айтым деб а?

3. Айтымны члени деб неге айтадыла?

а) Къангада берилген сёзледен айтымла джарашдырыб джазаргъа.

Китаб, сейир, мен, окъуу. Терек, школ, мийик, аллында, ёседи. Мазан, партизан, отряд, тамада.

б) 46-чы ишни аууздан айырадыла.

IV. Дерсни тамамлау, этилген ишге багъа беруу.

V. Юйге: § 3. 46-чы иш. Аны къалай этиллигин ангылатыу. Аууздан джайылмагъан ючюшер, джайылгъан ючюшер айтым къуаргъа.

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери.

Дерсни мураты: Башчы бла хапарчыдан хапар беруу, билимлерин теренлетюу.

Дерсни барыуу — ушакъ халда

I. Юйге берилгенни соруу, багъа беруу.

1. Джайылгъан айтым деб къаллайгъа айтылады?

2. Айтымны члени деб неге айтылады?

3. Къуру баш членледен къуралгъан айтымгъа къаллай айтым дейдиле? Юлгю келтирирге.

4. Берилген айтымны членлерин табаргъа, тюблерин сызаргъа. — Аскерчиле пулемётланы кёкге айландырыб джандырдыла.

II. Джангы дерс. Айтымны баш членлери.

Текст

Хасан партизанлагъа болушханды. Ол кюн сайын эчкичигин кютгенди. Хасан партизанлагъа тюбеб тургъанды. Керскли хапарланы алагъа билдиргенди. Партизанла анга бек разы эдиле.

1. Хапар кимни юсюнден айтылады?

2. Ким? деген соруугъа къайсы сёз джууаб этеди?

3. Башчы къайсы сёзге, айтымны къайсы членине байланыб келеди?

4. Не этгенди? деген соруугъа джууаб берген сёзню табыгъыз. Ол къайсы член болургъа керекди?

5. Хапарчы къайсы сёзге, айтымны къайсы членине байланады?

Ол членнге не дейдиле?

Алай бла, баш членле деб къайсылагъа айтадыла?

Юлгюле келтиригиз.

III. Дерсни бегитну. Къангада берилген сёзледен айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

Кетди, джерлеге, чыпчыкъ, джылы, учуб.

Келдиле, къайтыб, джаз, ала.

Бара, ал, да, ит, чегет, мурат.

Чегетни, айланды, кёб, ичи, ол.

Аууздан 50-чи ишни айырадыла, башчыны, хапарчыны айтадыла, соруула саладыла.

Къангада джазылгъан айтымланы баш членлерин сала джазадыла.

Бир джыл ... бузоучу эдим. Чалкъычы ... мийик сыртны сайладыла. Чалкъы тутханла оноулан ... Шапа ... болгъан эди. Ийнекленн саугъандан сора, бузоуланы ...

Бир-эки айтымны 51-чи ишден членлерин айырыргъа къангада.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Ю й ге § 5. 52-чи иш. Ангылатыу.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Толтуруучу бла ачыкълаучудан хапар берну, толтуруучуну юсюнден сабийлени билимлерин терен этиу.

Окъуу керекле: таблица, карточкала, бояулу мелле.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни соруу.

Башчы деб неге айтабыз?

Башчы къаллай соруулагъа джууаб этеди?

Хапарчы деб неге айтабыз?

Къаллай соруулагъа джууаб этеди ол?

Болушланы къайтарыу.

Болушла ненчадыла? Сорууларын айтыгъыз болушланы.

Бу сёзлени болушлада тюрлендириу.

От, ат, юй, эл.

Текст

Суу уллуду. Къойла суугъа кетдиле. Анзор суудан тышына атады къойланы.

Суу къойланы, Анзорну да баш энишге элтеди. Ол къара къойну суудан чыгъарды.

Бу айтымланы джазаргъа, баш членлени тюблерин сызаргъа.

II. Джангы дерс. Айтымны сансыз членлери.

1. Сансыз членлени таблицасы тагъылыб турады, анда берилгенни барысы бирге айырадыла. Сансыз членле къаллай соруулагъа джууаб этгенлерин айтадыла.

2. Бу текст бла ишлейдиле.

Текст

Мен элде джашайма. Мени элим ариуду. Мени элимде кёб терек ёседи. Мен элими анамы суйгенча сиеме.

Мени, элими, анамы, элимде деген сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле? Къайсы членлеге байланадыла?

Къайсы болушладыла?

3. Берилген текстни джазадыла; ачыкълаучулары тюблерин сызаргъа.

Текст

Сууукъ джел тереклени ары бла бери бюгеди. Хамит терекни бутагъындан къаты тутду. Ол **джити** бычакъчыгъы бла бармагъан кесди. Бармагъындан **къызыл** къан бёрюню юсюне акъды. (Ч. М.)

1. Айырылыб джазылгъан сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

2. Затны несин танытадыла?

3. Ачыкълаучу деб неге айтабыз?

4. Ачыкълаучу айтымны къаллай члениди?

5. Айтымны къайсы членлери бла байланады?

IV. Джангы дерсни бегитиу.

57-чи ишни джаздырыу, ачыкълаучулары, толтуруучулары тюблерин сызлату. (Энчи халда.)

Аууздан 55-чи ишни айырыу, толтуруучулары табыу, соруула салыу, къайсы болушда болгъанын айтадыла.

IV. Дерсни тамамлау, соруулары болгъанлагъа устаз джууаб береди. Багъа салады.

V. Ю йге: § 5. 58-чи иш. Юй ишни ангылату. Болумдан сора дерс сочинение джазыуду. Хазырларгъа керекли затла:

1. Къачны сураты.

2. Къачха аталгъан назмула.

3. Заманына кёре, устаз кысха ушакъ бардырады къачны юсюнден.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Болумдан хапар берну, болумну юсюнден билимлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

1. Толтуруучу деб неге айтабыз?

2. Толтуруучу къаллай соруулагъа джууаб этеди? Айтымны къайсы членине байланады?

3. Ачыкълачу деб неге айтабыз, аны сорууларын айтыгъыз?

4. Юлгюле келтиригиз.

Къангадагъы айтымланы джазадыла, тилни кесеклерин эсге тюшюре, тюблерин сызлайдыла (башчыны, хапарчыны, толтуруучуну, ачыкълаучуну).

Текст

Семенланы Ахмат иги вожатыйды. Сабийле Ахматны бек сюедиле. Ахматны тегерегине джыйылгъан сабийле джырлайдыла, ойнайдыла. Ол аланы экскурсиягъа четегте да элтгенди. Ала бла бирге киногъа, циркге да баргъанды.

II. Джангы дерс. Айтымны сансыз членлери.

Текст

Джашла тик къапхакъдан чанала бла учадыла. Ала кеслерини гитче эгешчиклерин, къарнашчыкъларын алыб баргъандыла къапхакъ башына. Бююн солуу кюндю. Сабийле бек къууанадыла былайгъа келгенлерине.

Бу айтымлада (къ а л а й? к ъ а ч а н? к ъ а й д а н? к ъ а й р ы?) деген соруулагъа джууаб этген сёз бармыды? Ол къайсыды?

Соруулагъа джууаб этген сёзле къайсы член болургъа керекдиле? Болум деб неге айтадыла? Ол къаллай соруулагъа джууаб этеди?)

III. Дерсни бегитиу.

Энди аууздан айтымла къурагъыз (башында айтылгъан соруулагъа джууаб этген сёзлери болгъан).

Джазыгъыз 60-чы ишни, саисыз членлени тюблерин сызлагъыз.

Аууздан 62-чи ишни айырыу, соруула саладыла, болумланы айтадыла.

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

Юйге: § 5. (Болум.) 63-чю иш. Юй ишни ангылатуу. Бу айтымны айырыгъа. Мени атам ишден кеч келеди.

Онююнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Къачхы табигъатны ачыкълагъан, суратлагъан сочинение джаздырыу. «Алтын къач».

Дерсде окъуу керекле: И. Левитанны «Къач» деген сураты. Сабийле кеслери джазыучуланы чыгъармаларындан алгъан назмучукъла къачха аталгъан, къачны суратлагъан, байлыгъын, ариулугъун кёрюзген. «Джылны чакълары» деген пластинка (П. И. Чайковскийни).

Дерсни барыуу

1. Дерсге хазырланыу.

1. Устазны ушагъы. Былайда сабийлеге белгили адамла кеслерини чыгъармаларында къачха уллу эс бёлюб, аны ариулугъуну юсюнден кёб зат айтхандыла, сурат салгъандыла, назму джазгъандыла. Сёз ююн: А. С. Пушкинни «Осень» деген назмусу, П. И. Чайковскийни «Джылны чакълары» деген чыгъармасы (музыка), Сюйюнч улу Азаматны «Алтын къач» деген назмусу. Хар джазыучу къачны юсюнден бир зат джазгъанды дерге боллукъду. Ала кеслерини сезимлерин бирери бирер тюрю мадар бла билдиргендиле. Кими «Турнала» деб атагъанды кесини чыгъармасына, кими «Мюрзеу джыйыу» дегенди, алай а хар бири аны ариулугъун эслемей, сезмей къалмагъанды. Энди сиз, бу сейирлик суратха къарай, кесигиз билген назмучукъланы да хайырландыра, кимигиз кесигиз назму къурай, сочиненини алай джазаргъа керексиз.

Соруула бла ишлеу:

1. Къайсы айда окъуб башлайбыз биз?
2. Къач айла къайсыладыла, ненчадыла?
3. Бу айлада элчиле къаллай ишлени баджарадыла?
4. Табигъат къалай тюрленгенди? Суратха къарачыгъыз. (Чегегле, таула, суула, тюзле, сыртла. Былайда

кесигизни сезимгизни иги ишлетигиз, билгенигизни, кѳргенигизни.)

5. Қъанатлыланы юсюнден не айтырға боллукъду?

Сабийле, энди сиз бу сорууланы, кесигизни сынамы-гъызны, суратны, устазны ушагъын, назму билгенигизни, хазыр этгенигизни джыйышдырыб, сочиненини алай джазарға керексиз.

Сорлугъу болгъан бар эсе, устаз анга джууаб этеди.

Сочиненини джазыб бошамасала, юйде бошарға боллукъду.

Юйге: айтымны сансыз членлерин къайтарырға.

Онтѳртюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны биртукъум членлери.

Дерсни мураты: Биртукъум членледе тыйгъыч белгиле. Айтымны биртукъум членлеринден билимини бегитну.

Дерсде окъуу керекле: таблица, карточкала, къангада джазылыб текст.

Дерсни баруу

I. Юйге берилгенини соруу, ишни тинтиу. Дерсни муратын айтыу. Айтымны баш членлерин къайтарыу, къаллай соруулагъа джууаб этгенлерин айырыу.

Айтымны сансыз членлерин къайтарыу; сансыз членле къайсыладыла? Сорууларын айтыгъыз.

Бир къаууму карточкала бли ишлейдиле.

II. Джангы дерс. Биртукъум членле.

Текст

Джигит, батыр джашла Уллу Ата джурт къазауатда атларын айтдыргъандыла. Ахмат къойланы, къозуланы, улакъланы кютерикди. Сентябрьда кѳк чууакъды, агъач мылды, чапракъла сарыдыла. Исса, Мусса, Хасан, Хусей къарт аммагъа болушадыла: отун джарадыла, къозучукъгъа суу ичиредиле, амманы джомакъларына тынгылайдыла.

Былайда бир соруугъа джууаб этген, бир сѳзге байланыб келген сѳзлени табайыкъ хар айтымда. Бу айтымны схемасы былай боллукъду:

Джашла
къаллай?
джигит, батыр

айтдыргъандыла
нени?
атларын
къачан?

Уллу Ата джурт къазауатда.

Джигит, батыр деген сёзле къайсы сёзге байланыб келедиле, къаллай соруугъа джууаб этедиле, тилни къайсы кесегидиле?

Устаз къалгъан айтымлагъа да эс бёлдюреди, айтымла тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын чертеди, биртукъум членлени сабийле бла бирге айырады, хар бирини тубюн къангада кереклисича сызадыла.

III. Дерсни бегитиу.

Аууздан 65-чи ишни айырадыла, биртукъум членлени айтадыла.

Къангада берилген сёзлени къоша, айтымла джарашдырыб, тетрадлагъа джазадыла, биртукъум членлени тублерин сызлайдыла.

Текст

Ариу, мийик, субай;
Наз, нызы, нарат;
Джырлады, тепседн, ойнады;
Тенгим, шохум;
Къой, къозу, эчки, улакъ;
Терен, мылы;
Юйде, эшикде, классда.

Энди оум этейик: биртукъум членле тилни къайсы кесеклеринден къураладыла? (Атдан, этимден, сыфатдан, д. а. к.)

Творчеству диктант.

Быыл бизни район ... , ... , биринчи орунну алды. Адам ... , ... , ... , керекди. Сохтала ... , ... , ... , ... , джюрютюрге керекдиле. Адамны тин байлыгъы ёсер ючюн ... , ... , ... , окъургъа, билирге, юренирге керекди.

1. Биртукъум членле деб къаллайлагъа айтадыла?

2. Аланы арасына къаллай белги салынады? Салмай къояргъа боллукъмуду?

3. Тилни къайсы кесеклеринден къурагъа боллукъду биртукъум членлени?

4. Аууздан юлгюле келтиригиз (атдан, сыфатдан, этимден), къурагъыз айтымла.

IV. Дерсни тамамлау, сабийленп джууабларына багъа берну.

V. Юйге: § 6. 67-чи иш. Ишни къалай толтуруулугъун ангылатыу.

Чалкъычыла уллу, дсменгили, мийик гебенле къаладыла. Бу айтымны членлерин айырыргъа.

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Айлануу.

Дерсни мураты: Айланууну джюрютюу, айланууда тыйгъыч бслгилени сала билирге юретну.

Окъуу керекле: Таблица, карточкала.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни соруу.

1. Биртукъум членле деб неге айтадыла?

2. Айтымны къайсы членлеринден болургъа боллукъдула биртукъум членле?

3. Биртукъум членледе не заманда салынады запятой?

Фатима ... , ... , ... , ... , ... Тюкенде ... , ... Школну арбазында ... , ... , ... терекле ёседиле.

4. Бир къаууму карточкала бла ишлейдиле.

II. Джангы дерс. Айлануу.

Текст

Киштик, джаным, акъыллы.

Манга шкокла атылды. (Кър. И.) Мусса, сен берген китабны окъуб бошадым.

Бизни насыблы сабийлигибиз ючюн
Сау бол, Туугъан джуртум!

Тур, энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб къарайыкъ. (Къ. И.)

Тели Каска! Джай узуну джырладынг. Къыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе.

Ким кечюргенди бу басняны?

Къайсы назмуданды, ким джазгъанды?

Бу айтымланы нги эс бёлюб окъугъуз, интонация салыб (алгъа устаз, андан сора сабийле).

1. Кимге, неге айланыб айтыладыла сёзле?
2. Аллай сёзле бар эселе, къайсыладыла ала?
3. Айтымны къалайында келедиле?
4. Айланыу деб неге айтабыз?

III. Джангы дерсни бегитну, тамамлау, 68-чи ишни джазадыла, хар айланыуну тубюн тартадыла, къаллай белгиле салгъанларын айтадыла, ол белгиледен сора къаллай хариф бла джазаргъа кереклисин айтадыла.

Бу ишден сора, устаз сабийле бла ушакъ бардырады.

1. Кеслерин къалай джюрютюрге кереклисине: «Эртден ашхы болсун», «Салам», «Эсен кёрюшейнк», «Сау бол», «Къайгъырмаз», эс бёлдюреди, намысны, адебни тутууну къаллай магъанасы болгъанын айтады.

2. Бир затны сорургъа, тилерге тебресенг, къалай сорургъа керекди?

3. Ким бла болса да, шагърей болургъа керек эсе, къалай башларгъа боллукъду?

Магнитофонну кзуруб, джаздырады айтымланы, тыйгъыч белгилени къалай салгъанларын айта джазадыла.

Аланла, джашла, жангыртыуну ишин бардыргъыз!

Игиликге, кзууанчха барайыкъ, Локъман, бир таб тюшген заманда келирбиз.

Огъ ай, Нурхан, олтура туругъа заманым джокъду. Тенгим, хайуанлагъа нги къараргъа керекди.

IV. Дерсни тамамлау, сохталаны джууабларына багъа берну.

V. Юйге: § 7. 71-чи иш. Ишни къалай этиллигин ангылатыу.

Аууздан, айланыулары болгъан айтымланы аллында, айланыу ортасында, ахырында келген, тёртюшер айтым кзууаргъа, тыйгъыч белгилени айтыргъа.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Сохталаны билимлерин тинтну, бегитну.

Дерсни барыуу

1. Дерсге хазырланыу, аны муратын ангылатыу.
2. Текстни окзуу, соруулагъа джууаб этиу.
3. Текстни кереклисича окзуб джаздыруу.
4. Джазыб бошагъандан сора, текстни джангыдан окзуу, джазылгъанны тинтдириу.

Текст

Бизни таула

Бизни область табигъатны алакат, сейир джеринде орналгъанды. Қыблада Мшиги Тау джылтырайды. Анда къар папахла агъарадыла. Мшик, ёхтем тауну тегереги бла ууакъ таула тизилбдиле. Ала джап-джашил кегерибдиле. Нарат, нызы, наз тереклени ийшлерни бурнунга ургъанлай турады. Тау этекледе кёб тюрлю къолан, къара, къошбаш, акътуякъ, сарыкъулакъ малла керпеслениб отлайдыла. Сабийле, бир терекден бир терекге мине, тау кегетлени джыядыла. Ариу, таза, сууукъ суулада джууунадыла. Мында тум къара айюню, кём-кём маралны, къынгырбоюн доммайны эслериксе. Биз таулада, кирсиз, ариу джерледе джашайбыз.

Бизни барыбызгъа борчду табигъатны тазалыгъын, ариулугъын сакъларгъа.

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу.

Дерсни мураты: Халатланы тюзетиу, халаг этилген сёзлени тюз джазыуну къайтарыу, бегитиу.

Дерсни барыуу

Халатла бла ишлеуню схема бла бардырадыла. (Схема дерсни аллында бериледи.)

Юйге: бу темадан параграфланы къайтарыргъа, алты айтым къураб джазаргъа. Айтымланы членлерин табыб, тублерин сызаргъа.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Қыш айтым.

Дерсни мураты: Қыш айтымдан билимни терен этиу, биртукъум членлени эсге тюшюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни къайтарыу: тинтиу, соруу.

1. Айтымны баш членлери къайсыладыла?
2. Сансыз членле деб къайсылагъа айтабыз?
3. Биртукъум членле деб къайсылагъа айтабыз?
4. Запатоула не заманда салынадыла биртукъум членледе? (Юлгюле.)

II. Джангы дерс. Қыш айтым.

Текст

Кюн тийди, джерни джылытды. Джел келди, булутла чачылдыла.

Ашых болсанг — атынг чыгъар, аман болсанг — джанынг чыгъар. Иги тенг джолгъа салыр, аман тенг джолдан аджашдырыр. Байлыкъ тауусулур, биллим тауусулмаз. (Нарт сёзле.) Бу айтымлада ненча башчы, ненча хапарчы барды?

Хар айтымда эки башчы, эки хапарчы барды. Бир айтымда эки неда андан артыкъ айтым болса, анга къаллай айтым дерге боллукъду?

Аууздан къош айтымла къурагъыз. Къош айтымланы арасына не салынады? (Запятай.)

Энди бу айтымланы сюзейик.

Джай джыяды, къыш а ашайды. (Нарт сёз.) Мен не чегетге барлыкъма, не таугъа чыгъарыкъма. Къобанны сол джагъасында гитче тирменчик барды, башында уа эл кёрюнеди.

А, не, уа — была не болуб келедиле айтымда? (Байламла.)

Къош айтымла байламланы кючю бла да байландыла. Аллай байламла: (да, эмда, неда, бир-бир, алай а, алай болса да, не, д. а. к.)

III. Джангы дерсни бегитиу.

Аууздан 73-чю ишни айырыу, къош айтымладан бош айтымла къурау, башчы бла хапарчыны табыу. Къош айтымгъа кирген бош айтымла къалай байланганларын айырыу. 74-чю ишни джазаргъа, бош айтымланы бир-бирине байлагъан байламланы тюблерин сызларгъа.

Аууздан бош, ызы бла къош айтымла къурау. Башчыланы, хапарчыланы айтадыла. Къангада берилген текст бла ишлейдиле. Точкаланы орнуна айтымны экинчи кесегин къураб джазадыла.

1. Сохтала школгъа джыйылдыла . . . .

2. . . . халкъ орамгъа чыкъды.

3. . . . джауум джаууб башлады.

4. Кёк джашнады . . . .

5. Окъуу джыл бошалды . . . .

6. . . . чыпчыкъла кеслерини сейир джырларын башладыла.

Къаллай айтымла къурагъанларын окъуйдула, халатланы тюзетдиле.

IV. Дерсни тамамлау.

1. Къош айтымгъа къаллайны санайбыз?

2. Къош айтымлада къаллай тыйгыч белгиле джю-рюйдюле?

3. Къайсы байламланы кючю бла джалгъанадыла къош айтымла?

Юлгюле келтиригиз.

Сабийлени джуабларына багъа бериу.

V. Юйге: § 8. 77-чи иш. Юйге берилген ишни ангылатуу. Хар сохта ючюшер айтымны аууздан къурайды.

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Туура сёз.

Дерсни мураты: Туура сёзню магъанасын ангылатуу, аны къалай джазыллыгъын айыртыу, бегитиу.

Окъуу керекле: таблица, магнитофон.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

1. Къош айтым деб къаллайгъа айтабыз?

2. Къош айтымда къаллай байламла джюрютюледиле?

3. Къаллай тыйгыч белгиле салынадыла къош айтымда?

Юлгюле келтиригиз. Экишер айтым къураб джазаргъа, башчы бла хапарчыны тюблерин сызаргъа.

Сёзлюк диктант.

Кий, джуу, джууун, анга, манга, меннге, сеннге, санга, шхууур, бирсиюн, тамбла, эртденбла, тангнга, дженнге, тюкеннге, сабаннга, биченнге.

II. Джангы дерс. Туура сёз.

Магнитофонга джазылгъан текстге тынгылайдыла.

Текст

1. Адам улу, ашхы улан, суу келтирмей нек келгенсе? — деб соргъанды эмеген.

«Суу келтирмей келген дегенинг а неди? Ол баргъан ырхыла неледиле?» — дегенди джашчыкъ.

Сора эмеген джашчыкъгъа: «Да, адам улу, ашхы улан, сен суугъа элтдириб къоя эдинг, алай нек этдинг?» — деб соргъанды.

Джашчыкъ эмегеннге: «Сиз мени нек хыликке этдигиз, адамлада къонакъгъа джумуш этдирген адет джюкъду», — дегенди. (Таурухдан.)

Бу къайсы таурухданды, сабийле?

Таурух юзюкде туура сёзге кьайсы айтымланы сарнаргъа боллукъду?

Ала кимни сёзлеридиле?

Туура сёз айтымны кьалайында келгенди?

Туура сёз деб неге айтабыз?

Айтымда ол кьалай белгиленеди? (Джазмада.)

Аууздан юлгюле келтиригиз.

III. Джангы дерсни бегитну.

Текст

Къарт, джаш сюрюучюню кьатына олтурта: «Айт хапар», — деди.

«Келлик джашау алааматды, джарыкъды», — дегенди Н. Г. Чернышевский.

Ол телефон бла: «Сау бол, тынч келдик», — деди.

«Чегетни арну сакълагъыз!» — деб осият этген эди аккам юйдегисине.

«Сабийле, хайуанны этин ачитмагъыз, ашына-суууна иги кьарагъыз», — дейди къарт аммам.

Бу айтымлада туура сёз айтымны кьалайында келгенди? Кьаллай тыйгъыч белгиле салыннганларын айтыгъыз, джазыгъыз.

Кьарагъыз, алай нек салыннгандыла тыйгъыч белгиле, айтыгъыз, бу айтымланы джазыгъыз.

Аууздан 80-чи ишни айырыу, тыйгъыч белгилени алай нек салыннганларын хар сохта айта барады.

81-чи ишни джазыб толтурургъа, туура сёзлени табыб, керекли тыйгъыч белгилени салыргъа (1—3 айтымда).

Бу ишни бошагъандан сора аууздан туура сёзлю айтымла кьурау, туура сёз айтымны кьалайында келгенин айтыргъа, тыйгъыч белгилени кьалай салыннганларын айтыргъа.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени билимлерине багъа берну.

V. Юйге: § 9. 81-чи ишден (4—6 айтым). Ишни кьалай этиллигин айтыу.

Бу айтымны членлерин табыгъыз, тюблерин сызыгъыз: — Мен газетде сейир хапар окъудум.

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Туура сёз.

Дерсни мураты: Туура сёзде тыйгъыч белги-

лени салыудан билимлерин теренлеу, энчи халда иш толтуруу.

Дерсни барыуу: ушакъ, джазыу халда

I. Юй ишни тинтиу.

1. Туура сёз деб неге айтабыз?

2. Туура сёз айтымны къалайында келирге боллукъ-ду?

3. Туура сёз айтымны аллында келсе, къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

4. Тыйгъыч белгилени къалай салыргъа керекди. туура сёз айтымны ортасында келсе?

5. Туура сёз айтымны ахырында келсе уа?

II. Джангы дерс. Туура сёз.

Къангада джазылгъан айтымланы окъугъуз, тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Хасан машиначыгъын алыб чабды Хусейни ызындан.

«Ма, ал, сеннге башы-тюбю бла береме, биз энди тенгчиклебиз», — деб джалыннган ауаз бла дагъыда тиледи.

«Меннге сенича тенг керек тюлдю», — деди Хусей.

«Мени тенглерим кёбдюле. Ала сенича къызгъанчламыдыла сора? — деб джашчыкъ бир джанына къарады.

«Ала бош затчыкъла ючюн джыламайдыла», — деб Хусейге къарамай кетди. (X. O.)

Ишни этилгенин тинтиу.

Аууздан айтымла къурайдыла, тыйгъыч белгилерин айтадыла.

Суратха къараб, 79-чу ишге хапарчыкъ джарашдырадыла, хапарда къош айтымла, туура сёзлю айтымла да болургъа керекдиле.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Юйге: § 9. 1) Китабдан туура сёзлери болгъан беш айтым джазаргъа. (Бу ишни орта неда къарыусуз окъугъанлагъа). 2) Тенгликни неда шохлукъну юсюнден (сабийлени арасында) хапар къуаргъа, джазаргъа.

Айтымланы асламысы туура сёзлю болургъа керекдиле.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Диалог.

Дерсни мураты: Диалог бла, аны магъанасы бла шагърей этну.

Дерсни барыуу

1. Юй ишге къарау, джорукъланы къайтарыу.
  1. Туура сезде тыйгыч белгилени къалай салынганларын къайтарыу.
  2. Къысха хапарчыкъ къурау (сурат бла хайырлана).
Темала: «Библиотека», «Стадионда», «Терек бачхада». (Туура сёзлю айтымла болургъа керекдиле.)
- II. Джангы дерс. Диалог.

Текст

- Кёб болсун, джашла!
- Сау бол, джууукъ бол.
- Къош, мал кимникиди?
- Къаракъушну къошуду.
- Энди Къаракъуш менден джугъун тыярыкъ тюлдю, несин тилейим?

Сабийле, бу къайсы таурухданды?

Къангада джазылган айтымланы алгъа устаз, ызы бла сохтала кесгин окъуйдула, интонация сала.

1. Диалог деб неге айтабыз?
2. Диалогну туура сёз бла бирчалыгъы неведи?
3. Башхалыгъын айтыгъыз.
4. Диалогда ненча адам сёлеширге боллукъду?

III. Джангы дерсни бегитиу.

Диалоглу хапарчыкъ къурагъыз, бир сейир хапарны, таурухну окъугъаныгъызны юсюнден.

Сёз ючюн:

- Мен бир сейир хапар окъудум.
- Нени юсюнден эди?
- Къасайланы Османни.
- Эм бек джаратханынг къалайы болду?
- «Къара джамчы» деген кесегн.
- Сора алай нек агалган эди?
- Да ол да Османни бир джигитлигини, адамлыгъыны юсюнден эди.
- Меннге окъургъа бир бер ол китабны.
- Болсун, аны хар сохта окъургъа керекди.

IV. Дерсни тамамлау, этилген ишлеге багъа берну.

V. Юйге: § 10. 85-чи иш. Юй ишни ангылатыу.

Кесгин халда 84-чю ишни окъуу, диалогну рольлада окъуу.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Окъулгъандан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу — джазыу халда.

1. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

2. Устазны ушагъы, диктантны джазарны аллы бла.

ТЕМИРБАШХА ТЮБЕДИ

Ахмат терезеге кысылды. Къулакъ салыб, тынгыларгъа башлады. Ким эсе да аны бойнундан тутду, джерге басды.

Ахмат кымылдаялмады. «Адикни бандасындан бёрю», — деб бир огъурсуз ауаз чыкъды. Башха киши да: «Ол былайда не этгенни бусагъат билейик». Ахматны юйге кийирдиле. Ол, жарыкъгъа къараб, кёзлерин кысыды. Сюрмелеучю къанганы артында талай адам олтурады. Аланы къатларында, сол къашыны башында табы бла, къара мыйыкълы бир адам олтурады. «Къайда тюбеген болурма мен мынга», — деген сагъышха къалды Ахмат. «Темирбаш, мен чыгъыб энтда къарайым», — деди бир мазаллы джаш. Темирбашны атын эшитгеннде, Ахмат къууанды.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу.

Дерсни мураты: Халат этнлген темаланы къайтаруу.

Дерсни барыуу: ушакъ, джазыу халда

1. Алтынчы дерсде берилген планинга кёре халатланы тинтиу, тюзеттиу.

2. Устаз магнитофоннга джазылгъан таурух юзюкге сабийлени эслерин бёледди. Текст къалай окъулгъанына тынгылайдыла. Туура сёзню, авторну сёзюн айтадыла, тыгъыч белгилени салыуну джорукъларын айтадыла.

3. Кеслери кысха хэпарчыкъ къураб джазадыла (экскурсиягъа барыуну, мамматлыкъны къалай баргъанларыны юсюнден).

Юйге: § 9. Окъуу китабдан алты айтым джазаргъа, туура сёзлю, диалог халда болгъан.

Джыйырма төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Ачыкъ эмда тунакы тауушла.
Дерсни мураты: Ачыкъ тауушла бла тунакы-
ладан билимлерин теренлеу, ачыкъ тауушланы тюз джа-
за билирге юретиу.

Дерсни барыуу — соруу, джазыу, кьайтарыу халда.

I. Юй ишге кьарау, окьуу, сюзюу. Туура сьэден
джорукъланы кьайтарыу. Тыйгъыч белгилени туура сьэ-
де кьайтарыу.

II. Джангы дерс. Ачыкъла бла тунакыла.

1. Устазны ушагъы (тилни юсюнден).

«Адам ненча тилде сьелеше биле эсе, ол анча кере
адамды», — дегенди Ф. Энгельс.

2. Ана тилни байлыгъыны юсюнден:

— Аякъ тиреб, сьэ сьелеше башлагъан,

«Анам» деген сыйлы сьэзю айтады.

Уллу болуб, ана тилине ийлыкъгъан,

Анасына ийлыкъгъаннга ушайды, —

дейди Баїрамукъланы Халимат.

— Джаным-тиним,

Ана тилим!

Уллуд сеннге сьуймеклигим.

Ленин берген саугъамса сен,

Сеннге кьууана, ёсгенме мен, —

дейди Боташланы Абидат.

— Хар кимге да багъалыды ана тили,

Хар кимни уа ана тили — батмаз кюню.

Анангдан ичген сютюнгдю ана тилинг,

Белляуунгду эм юйюнгдю ана тилинг, —

дейди Хубийланы Магомет.

Ана тилни юсюнден Ёртенланы Азрет, Къаракетланы
Исса, Биджиланы Асхат, дагъыда ала кибик белгили
адамла джазгъандыла.

Биз кьарачай, орус тилледе сьелеше, джаза, окьуй
билебиз, алай бла бизни сьэ байлыгъыбыз, тил байлы-
гъыбыз да ёседи. Хар тилни кесини лексикасы болады.
Сьэ ючюн, кьарачай тилни лексикасы, орус тилни лек-
сикасы, погъай тилни лексикасы. д. а. к.

Китабда 52—53 бетледе, § 11 берилгенни окьуу,
сюзюу. Хар сьэз нени болса да бир затны кьргюзеди,

алай бла кесини лексика магъанасы барды. Сѣз ючюн: стол, шиндик, терезе, кѡй, кѡзу, тюкю, Кѡбан, китаб, тоб, алма.

Дерсни андан арысы китаб бла ишлеу халда барады.

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Устаз окѡуб талай айтым джаздырады, ачыкъ харифлени тюбюн бир сыз бла, тунакыланы эки сыз бла сызадыла.

Билмей тургъанлай, кѣкенледен бир мазаллы кѡплан юслерине чынгагъанды. Пилни артындан джетиб, юсуне минерге умут этгенди ол, алай а отунлагъа кесин ургъанды да артына джыгъылгъанды. Пилни сыртына дагъыда минерге умут этгенди. Олсагъатдан пил ызына айланыб, узун бурну бла кѡпланны белинден буугъанды, сора ёрге кѣлтюрюб, джерге ургъанды, базыкъ аякълары бла теблеб ёлтюргенди.

2. Бу назмуну, заманнга кѣре, азбар этерге, эсде тутуб джазаргъа.

ЧАЛКЪЫНЫ ЗАМАНЫНДА

Кюз, чалкыны заманында,
Киши баш джанлатмагъанды,
Джалкъаулукъ этген болса уа,
Элинде сый табмагъанды.
Кюз орамда айланнганны
Тенги тенгча кѣрмегенди,
Саламлашама десе да,
Киши джууаб бермегенди. (X. M.)

V. Юйге: § 11. 5 айтым окѡуу китабдан джазаргъа, ачыкъланы бир сыз бла, тунакыланы эки сыз бла сызларгъа.

Айырылыб басмаланган айтымны членлерин табыб, тюблерин сызларгъа классда.

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Къаты эмда джумушакъ ачыкъла. Сингармонизм.

Дерсни мураты: Къаты эмда джумушакъ ачыкъланы джюрютюлюулерине къарау. Сингармонизмни джоругъу.

Дерсе окѡуу керекле: таблица, схема, бояулу мелле.

Дерсни барыуу: ушакъ, джазыу халда

1. Юй ишге къарау. Джорукъланы къайтарыу.

1. Ачыкъ тауушла къайсыладыла, ненчадыла?

2. Тунакыла ненчадыла, къайсыладыла, ала къалай айтыладыла?

3. Ючюшер айтым къураб джазаргъа, ачыкъланы бир сыз бла, тунакыланы эки сыз бла тюблерин сызаргъа.

II. Джангы дерс. Къатыла бла тунакыла.

Бу дерсни таблица бла, схема бла, китаб бла хайырлана бардырыргъа боллукъду.

Сингармонизмни джоругъун кесгин кѣргюзюр мурат бла, устаз бу сѣзлени къангада джазыб кѣргюзеди, аффикслерин айырады, айтады:

Тауларыбызнымы? тюзлерибизникиди, тегенелеригизними? сауутларыгъызны, кюзгюлеригизми? чапракълары.

Джангы дерсни бегитиу.

1. Бу назмуну азбар этигиз, андан сора эсигизде тутуб джазыгъыз. Ачыкъ тауушланы тюблерин сызыгъыз.

Таяныб чыкъдым Саян таулагъа, —

Алтайны кѣрдюм,

Байкалны кѣрдюм,

Финишге анда, ол джигер БАМ-гъа,

Тынгысыз болуб,

Учунду кѣлюм. (Апп. Ибр.)

2. Аууздан 94-чю ишни айырыу. Къошулгъан аффикследе ачыкъ тауушладан къайсы эринлиди, къайсы эринсизди?

3. Устаз окъуб джаздырады берилген айтымланы, джазыб бошасала, баш членлени тюбюн сызадыла.

Биз ишлеген алаамат, ариу тау джоллада фашист аскерле айланадыла. Ала клубланы, театрланы ат орунла этгендиле. Амбарлада мюрзеу къоймай, стауатлада мал къоймай, кеслерине, Германиягъа, ашырадыла. (Къ. Д.)

4. Джорукъланы къайтарыу, соруу.

а) Ачыкъ тауушла ненчадыла?

б) Алада къаты айтылгъан къайсыды? (а, ы, о, у.)

в) Джумушакъ айтылгъан ненчады, къайсыды? (э, е, и, ё, ю);

г) Эринлилени, эринсизлени айтыгъыз (эринлиле: о, у, ё, ю, у; эринсизле: э, е, и, а, ы).

д) Кенгле, тарла къайсыладыла? (Кенг тауушла: а, э, е, о, ё; тар тауушла: ы, у, у, ю.)

IV. Дерсни тамамлау, багъа беруу.

V. Юйге: §§ 12, 13. 91-чи иш. Юй ишни ангылатыу.

Сенек, таба, чана, сернек, тоб, сагъат, киштик, тирмен.

Бу сёзлеге аффиксле кшошуб джазаргъа, эринлилени бир сыз бла, эринсизлени эки сыз бла тюблерин сызаргъа.

Джыйрма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Зынгырдауукъла бла сангырау тауушланы тунакы нёгерлери (б — п; д — т; д. а. к.).

Дерсни мураты: Зынгырдауукъла бла сангырау тауушланы тюз джазылыуларына къарау, аны юсюнден билимни теренлеу, хайырланыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенге къарау.

Ачыкъ тауушланы бир сыз бла, тунакыланы эки сыз бла тюблерин сыза, айтымланы джаздыруу. Устаз окъуб джаздырады.

Джашла малланы эниш сюрем этдиле. Эндиге дери билмей эдим ол элни сейир хапарын. Мийик таулада кийик эчкилени кёрюрге боллукъду. Акка туудукъларына сейир таурухла айтады.

II. Джангы дерс. Тауушланы тунакы нёгерлери.

Китабда берилген схеманы хайырландыруу. Сангыраула бла зынгырдауукъ тунакыланы нёгерли келгенлерине къарау.

Къарачай тилде сёзню ахырында «б» джазылады, «п» эшитилгенликге.

Себ — себеди, чаб — чабады, тоб — тобу, таб — табалды.

Сёзню ахырында «д» таууш келмейди, башха тилден кирген сёздеде тюбеген болмаса: пруд, завод, отряд, Ленинград.

Талай харифден («с», «х») сора «д» джазылмайды, «т» джазылады, «с», «х» харифле сёзню тамырында келселе. Сёз ююн: баста, тохта, устаз.

Къангада джазылгъан айтымланы джазыгъыз, точкаланы орнуна «т» неда «д» харифни салыгъыз (аууздан айыруу).

III. Дерсни бегитиу.

Джангы бригадир дже...ди, кыйын болум да ке...ди. Пионер отря... экскурсиягъа барыгъа хазырланады. Самат бла Азамат быйыл, иги окъугъанлары ючюн, Ленингра...ха барлыкъдыла. Ленингра...ны сейирлик музейлерине къарарыкъдыла. Бизни шахарда фабрик бла заво... ишлейдиле. Джангы заво...а эл мюлк машинала ишлерикдиле.

Аууздан 98-чи ишни айыруу, точкаланы орнуна салынныкъ харифлени айта.

Сёзлюк диктант.

Къаб, къуюб, Зайнеб, хорлай, къууаныб, терлеб, сезиб, кёрюб, безиб; от, кет, сурат, ат, кюрт, къагъыт; завод, отряд, сабий сад, съезд, парад, Ленинград, Волгоград.

Устаз окъугъан айтымлагъа тынгылайдыла, биз бюгюн дерсде билген джорукъгъа келишген сёзлени тетрадлагъа джазадыла.

Текст

Ахмат сурат салыргъа юренеди. Ишлерге заво...ха анала да барадыла. Ала гитче сабийлерин са... да къоядыла. Отрядны биринчи байрамына шахарда пара... боллукъду. Сабийле то... ойнайдыла. Агъач уста арну шкаф этгенди китабланы салыргъа. Тамбла ат ча...ханнга къараргъа барлыкъбыз. Геологла бурундан къалгъан бир сейир къошун та...хандыла.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Юйге: §§ 14, 15. 99-чу иш. Аны ангылатыу.

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазыу.

Дерсни мураты: Тил ёсдюрюу, табигъатны сюереге, сакъларгъа юретну.

Дерсни барыуу

(Хазырлануу.)

ТЕРЕКНИ КЕЧЮРЕ БИЛ

Мен нарат тереклени бек сюеме. Нарат арну, эм керекли агъачды, алай а бизни элде нарат терек джожъ эди. Мен окъугъан заманымда, нарат тереклени узакъ-

дан келтириб, орнатыргъа кюрешиб тургъанма. Джаш нарат терекчиклени тартыб, тамырчыкълары бла чыгъарыб алыб келнучен эдим. Ненча нарат терек орнатханымы санын да билмейме, алай а аладан бири да ёсмеген эди. Тереклени кюз артында неда джаз башында орнатыргъа керекди. Мен, аны билмей, джазгъыда, агъач ёсе тургъан заманда, кёчюрюб тургъан эдим. Тереклени тамырларын мылы быстыргъа чырмаб, къурутмай, сындырмай, эслеб кёчюрюрге керекди.

Мен аланы тар уручукълагъа сугъуб, къуйгъан топрагъымы теблерге къоркъуб тургъанма. Сууну да кереклисича къуймагъанма.

Терекни тёнгеги бла тамырыны ортасында бойну болгъанын билмегеним себебли, терек орнатхан заманда, аны бойнун топракъ бла джабыб тургъанма. Алай ол джерни юсюнде ачыкъ къалыргъа керек эди.

Мен энди уста агъашчыма. Ёмюрюмде бек кёб нарат эмда башха терекле орнатханма. Ала энди мийikle болгъандыла. Мен аланы ауаналарында солуй, тюблеринден ёрге къарайма.

С о р у у л а :

1. Тереклени къайдан келтире эди?
2. Қъаллай терекчикле эдиле ала?
3. Ненча терек орнатханды?
4. Тереклени къалай салыргъа керекди?
5. Терекни тамырын къаллай мадарла бла сакъларгъа боллукъду?
6. Уручукъла къаллайла болургъа керекдиле?
7. Не затдан хапарсыз эди ол терек орнатырны аллы бла?
8. Энди ол къаллай адам болгъанды?

Бу соруула бла ишлей, устаз сабийле бла ушакъ этеди табигъатны сакълауну юсюнден. Сохталаны бири хапарын айтады. Устаз соруулагъа джууаб этеди.

П л а н

1. Не замандан бери орната эди ол нарат тереклени?
2. Тереклени къайдан, къалай келтиргенди?
3. Орнатхан тереклери нек битмей эдиле?
4. Тереклени не заманда орнатыргъа керекди?
5. Джерни къалай хазырларгъа керекди, терекни орнатыр ючюн?
6. Салгъан заманда эсде нени тутаргъа керек боллукъду. Сууну къалай къуяргъа керекди.

Устаз энтда бир окъуйду, сохтала джазыб башлайдыла. Джазыб бошасала, тетрадланы джыядыла.

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Тилни тауушларын джазмада белгилеу (къ, гъ, х харифле).

Дерсни мураты: Бир къауум харифни (къ, гъ, х) тюз джазылыуларына къарау. Қалай джюрютюлгенлерине юретну, билимлерин ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, карточка-ла, къангада джазылган текст.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни соруу, багъа берну.

1. Сангырау тауушла къайсыладыла?

2. Тунакы тауушланы айтыгъыз.

3. Нёгерли (паралы) тунакы тауушла къайсыладыла?

4. Сёзню ахырында «б» бла «п» тауушладан къайсы джазылады? Юлгюле келтиригиз.

5. Бу эки харифден («с», «х») сора къаллайла джазыладыла? Нек?

6. Бу эки хариф («д» бла «т») къалай джюрютюледиле?

II. Джангы дерс. Тауушланы джазмада белгилеу.

Сёзню ичинде, аягъында болса да б, д, с, т, х, ч, ш харифледен сора «гъ» джазылмайды, джазылады «х»:

а) чаб-хан, къаб-хан, сад-ха, чач-ха, чарх-ха;

б) Хота, хата, хамыт, хонта, тохта; Халит, Хасан, Хамит — бу сёзледе, быллагъа ушаш сёзледе да «х» хариф джазылады.

Аякъ, таякъ, къоян, къалач, къалакъ, — бу сёзледе, былачалада да «къ» джазылады, «гъ» джазылмайды.

III. Джангы дерсни бегитну.

Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыу: къаб-хан, сабха, хата, чабхын, аякъ, таякъ, къонакъ. Бу сёзлени тублерин сызаргъа.

IV. Айырыу диктант джаздырыу.

Къар, къол, къыр, къош, къыш, къуш, къоян;

Къарлы къыш келди. Хасанны къара къозучугъу барды. Хасан атасы бла къошда къозуланы кютеди. Биз къонакъгъа тенгиме бардыкъ. Қюрекге сабха агъач керекди. Фатима чачха арну бангъа салды.

Дерсе окъугъан джорукъгъа келишген сёзлени тюбюн сызадыла.

Лууздан 105-чи ишни айырыу, берилген айтымлада джетишмеген харифлени сала окъуйдула, алай нек салгъанларын айтадыла, аны джоругъун къайгарадыла.

1. Къайсы харифледен сора джазылады «х» хариф? (Юлгюле келтиригиз.)

2. Сёзню аллында уа «къ» харифни джазылыууна къаллай джорукъну окъудукъ?

3. Бу харифни (х) тюз джазылыууну джоругъун айтыгъыз.

Юлгюле келтиредиле айгылгъан джорукълагъа.

V. Дерсни тамамлау, багъа берну.

VI. Юйге: § 17. 103-чю иш. Аны ангылатыу.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Я, е — харифлени белгилеген тауушла.

Дерсни мураты: Бу харифлени тюз джазылыууларына къарау, андан билимлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

«х» харифни тюз джазылыуундан не билесиз?

«д» хариф къачан джазылады, къайсы сёздеде?

«гъ» хариф не заманда джазылады?

«къ» харифни тюз джазылыуун айтыгъыз.

Бу айтымлада «къ», «гъ» харифлени тюблерин сызлай джазыгъыз.

Январда бек сууукъ болду. Джашчыкъла элни къатындагъы чегетге бардыла. Ала бир къоянчыкъны кёрдюле. Ол сууукъ да, ач да болгъан эди. Джашчыкъла, оноу этиб, аны юйге алыб келдиле. Орун этдиле, ашына, суууна иги къарадыла. Джаз чегетге элтиб ийдиле.

II. Джангы дерс. Я, е харифле.

Бу харифле экишер тауушну (й, э, й, а) орнун тутадыла. Ол себебден бизни сёздеде, «йэ», «йа» келген джерледе, орус тилдеча «е», «я» харифле джазыладыла.

Сёз ючюн: кий + э + ди = киеди; джый + а + ды = джыяды; тай + а + ды = таяды; суй + э + ди = суюди.

III. Дерсни тамамлау.

Сёзлени хайырландыра, аууздан айтымла къурагъыз.

Къоян, аякъ, таякъ, туякъ, уя, мая, джаякъ, джая, бояу, къыяу, джаяу, къая, челек, керек, сернек, чемер, тегене, чечек, кеме, сенек.

Бу сёзлени къоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Бу сёзлени тюблерин тартыгъыз (бир сыз бла): аякъ, таякъ, туякъ, челек, чемер.

Къангада джазылгъан айтымланы джазыгъыз, точкаланы орнуна «я», харифни сала.

А...къ, табакъ джы...дыла ол шкафха. Сюрюучюню къолунда бир иги та...гъы бар эди. Халиматчыкъны джа...ягъы кёбюб келген эди школгъа. Джа...баш текени кёрюб къачдыла сабийле. Анам, джа... бла не ишлегендиле бурун? Ол энчи оноубузну элге джа...са деб бек къоркъама.

Сёзлюк диктант.

Джоюб, тоюб, союб, суююб, оюб, тыяды, джыяды, джояды, къояды, къуяды; кёлекке, кёрдемчи, кёпчек, кёпдюреуюз, чырпабёрк, уллубаш, тёппе, дуппур, тахта, оноу, чёгюч, аякъ, алан.

Биринчи тёрт сёз бла айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берюу.

V. Юйге: § 11, «джай», «тый», «къый», «къой», «той». Бу сёзлени ючюнчю бетге, бирлик санга салыб, айтымла къураб джазаргъа, аланы тюблерин сызларгъа (бир сыз бла).

Отузунчу дерс

Дерсни темасы: Ё, ю харифлени белгилеген тауушла.

Дерсни мураты: Ё, ю харифлени магъаналарын тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишге къарау (§ 11). Соруу. Багъа берюу.

Сенек, терек, таякъ, джаякъ — бу сёзлени къоша, айтымла къураб джазадыла.

Ачыкъ тауушла ненчадыла, къайсыладыла?

Джумушакъ ачыкъла къайсыладыла, къаты ачыкъла уа?

II. Джангы дерс. Ё, ю харифле.

«Э», «е» харифле джумушакъладыла, бизни тилде «ё», бла «ю» бирер тауушну тутадыла. Сёз ючюн: ёч,

юч; орус тилде уа была экишер тауушну тутаргъа боладыла. Сёз ючюн: ёлка (йолка), юноша (йуноша).

Сёзню аллында «э», арасында неда аягъында «е» джазыладыла. Башха тилден кирген сёзледе ортасында да джазылады поэт, дуэт.

III. Дерсни тамамлау.

Сёзлюк диктант.

Эшик, этек, эгеу, эмен, эшек, эгиз, эмен, элек, эсли, эмзик; ёгюз, сёз, кёз, кёлек, ётмек, бёрк, ёртен, кёпюр, кёмюр; юй, чюй, тюрлю, тютюн, тюшюн.

Аууздан бу сёзлени кёша, айтымла кёурагъыз, къайсы харифни салгъаныгъызны айтыгъыз.

Точкаланы орнуна «э» неда «ё» харифни сала, тюлерин сызлай джазыгъыз.

Эдик ...чклены кютеди. Элдар ...сли сабий болгъанын ким да биледи тийреде. Асият кертн алаамат ...тмек ...теди. Б...рюню зараны, хайыры да барды. Бёрюле к...бюсюне бирер, экишер болуб тюбейдиле.

Устаз окууб айтымланы джаздырады, ичинде биз окъугъан джорукъгъа келген сёзлени табыб джазадыла.

Ёгюзлени арбагъа джегиб, Мачар кёшха кетди. Ёрлеб чыкъды ол къая башына, анда ариулукъну, тамашаны кёрюрге. Ол кёзучукъну анасы ёнгелеген эди да, Хамит эмзик бла сютчюк ичириб асырагъанды. Ёлкагъа кёб сабий джыйылды. Солдат сумкасындан ётмекни чыгъарыб, сабийлеге кесиб-кесиб берди.

«Э» хариф не заманда джазылады?

«Ё» хариф бла къалай хайырланабыз, не заманда джазабыз?

«Э», «ё» къайсы къауумдандыла? (Къатыла, джумушакъла.)

IV. Дерсден оюм чыгъарыу, багъа берюу.

V. Юйге: § 11. Беш айтым кёураб джазаргъа, окъулгъан джорукъгъа келишген, неда окъуу китабдан бу § 11 келишген беш айтым джазаргъа.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Къысха у, й белгилеген тауушла.

Дерсни мураты: Къысха у, й харифлени магъаналарын ачыкъллау, ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни соруу, багъа берюу.

Къайсы харифледен сора джазылады «х» хариф?

«Ч» харифни тюз джюрютюуню джоругъун айтыгъыз.

Не билесиз ё, ю харифлени джазылыу джорукъларындан?

Бу сёзлени бернучю болушха сала джазыгъыз: быхы, хота, чач, чарх, къумач, басха, агъач, таш.

Сёзлюк диктант.

Дукъур, ачыу, уллуокъ, къуууш, Къумуш, кёлекке, сейрлик, хылликке, къышха, чапракъгъа, къачха, агъачха, ташха, Ахматха, самолётха, Муратха, мамматха, лыпырла, бююн.

II. Жангы дерс. Къысха у, й.

Ачыкъ харифледен сора й бла къысха у джазыладыла. Кий, тый, джау, тау.

Къарачай тилде эки ачыкъ таууш бирге джазылмайдыла: кийик, кийим, джыйын, джыйырма, сыйынды, къыйынды.

«Й» бла бошалгъан сёзге «а» бла башланган аффикс къошулса, «й» бла «а» харифлени орнуна «я» джазылады: тыяды, джыяды, тый+а+ды=тыяды, сой+а+ды=сояды, джай+а+ды=джаяды, джый+а+ды=джыяды.

«Й» бла бошалгъан сёзге «у» къошулса, «й» бла у харифлени орнуна «ю» джазылады:

къой+у+б=къоюб, джой+у+б=джоюб, той+у+б=тоюб;

«й» бла бошалгъан сёзге аффикс халда э (е) къошулса, «й» бла «э» харифлени орнуна «е» джазылады: кий+э+ди=киеди, тий+э+ди=тиеди, кюй+э+ди=кюеди.

Экишер харифни орнуна джюрютюледиле: я-йа; е-йэ; ю-йу.

III. Дерсни тамамлау.

Къангада джазылгъан айтымланы джазыгъыз, точкеланы орнуна «у» неда «й» харифни сала, тюблерин сызаргъа; алай нек салгъанларын айтадыла.

Са...уб ичсенг — минг кюннге,
Со...уб ашасанг — бир кюннге.
Джылкъы бирден суу... ичсе,
Тирмен су... аза...ыр.
Джарлыны бузо...у ёгюзлюк этер.

Джаны...ар да джау...н таныйды. А...юню баласы а...юге айча кёрюнюр. (Нарт сёзле.)

Берилген сёзле бла ауздан айтымла къурау, «й», «у» харифлени къалай салгъанларын айтадыла.

Байын, кюн сайын, джыйын, сыйын, сайлау; уугъа, таугъа, баугъа; бойнунда, сюрююнде, сыйы, айтыб, джыйиргенме, тыйылгъанды.

Устаз окъугъан айтымладан «й» бла къысха «у» харифлери болгъан сёзлени джазадыла.

Дууулдаса — бал чибин.

Джаз тауукъ — джазгъы суююмчю.

Къара къыш — ауруулу болур. (Нарт сёзле.)

Машинала джыйырмагъа джууукъ немец солдатлары бла сыртда тохтадыла. Марджан тамагъы бууулуб джууаб бералмай, кёзлеринден джыламукълары тёгюле, къарнашыны кёкюрегине ауду. (Къ. Д.)

Ауздан 110-чу ишни айыруу.

Не заманда джазылады «й», джорукъну айтыгъыз, юлгюле келтиригиз.

Къысха «у» къалайда джазылгъанын айтыгъыз, юлгюле келтиригиз.

IV. Дерсни тамамлау, багъа беруу.

V. Юйге: § 19. 112-чи иш, къалай этиллигин ангылатыу.

«Й» бла къысха «у» харифлери болгъан тёртюшер сёз айтыргъа.

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Нг, дж харифле.

Дерсни мураты: Нг, дж харифлени магъаналарына, орунларына къарау, ала бла хайырланыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, джорукъланы соруу, къайтарыу. Баста, уста, устаз, тохта. Бу сёзлени къоша, айтымла къураб джазыу.

«Й», къысха «у» харифле не заманда джазыладыла, джорукъну айтыгъыз. Юлгюле келтиртиу.

«Й» бла бошалгъан сёзге аффикс халда «э» къошулса, ала къалай джазыладыла?

«Й» бла къысха «у» бирге келселе уа, къаллай хариф джазылады?

II. Джангы дерс. Нг, дж харифле.

Китаб бла ишлеу. Таблица бла ишлеу.

Китабда джазылган материалланы окъуу (§ 16).
Окъулган материалны магъанасын айта, устаз юлгюле келтиреди, сохталагъа да юлгюле келтиртеди.

Тон-ла, тон-нга, тенг-нге, танг-ла, къанг-а, кенг-ле, дженг-нге, джанг-ы, джюн-нге, сен-нге. Сёзню тамыры «нг» бла бошалса, анга къошулган аффикс да «нг» бла неда «н» бла башланса, ол заманда юлгюдеча джазылады.

Тилни юсюнден илмуда бу джорукъгъа ассимиляция дейдиле.

IV. Дерсни бегитиу.

Аууздан 100-чю ишни айырыу.

Устаз окъугъан айтымлада башында айтылган джорукъгъа келишген сёзлени сохтала тетрадлагъа джаздыла.

Шапа учхара хант этсе, дженгил битерин биле турганлай, хычын этерге джарашады. Халимат чепкенни дженгил тикди. Тенгнге тенг бола бил. Халатны юсюне кийди, узунуна, кенгине да къарады.

Сёзлюк диктант.

Къобаннга, меннге, тангнга, сабаннга, биченнге, ёзеннге, бююннге, суйгеннге, Османнга, Хасаннга, бетджаннга, тереннге, джаланнга, джаннга, абаданнга.

Аууздан 102-чи ишни айырыу.

Дерсде айырылган джорукъну къайтарыу.

«Нг» хариф тилде къалай джюрютюледи, сёзню тамыры «нг» неда «н» харифге бошалса?

Юлгюле келтиригиз; «дж» харифни джюрютюлгенин айтыгъыз.

IV. Дерсден оюм чыгъарыу, сохталаны джууабларына багъа бериу.

V. Ю й ге: § 16. 100-чю иш (1 — 5 айтым)), юй ишни ангылатыу. Айтымны членлерин айырыргъа: Амма джюнню дженгил тарады.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Таууш белгилемеген харифле (ь, ъ).

Дерсни мураты: Таууш белгилемеген харифлени (ь, ъ) магъаналары бла джазылыуларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни эсге тюшюрюу, бегитиу. Бу сёзле бла айтымла къураб джазыу: кесинг, юйюнг, келининг, кереклинг, буйругъунг, айтыуунг.

II. Джангы дерс. Таууш белгилемеген харифле.

Къарачай тилде бу эки белги (ъ, ь) джюрюютюлмейдиле. Алай а, башха тилден кирген сёзле бла хайырланнганыбыз себебли, бу белгиленн орфографияларын билирге керекбиз.

Сёз ючюн: съезд, пальто, письмо, культура, вальс, февраль.

Берилген айтымлада (ь, ъ) белгилери болгъан сёзлени тюблерин сыза джазадыла.

Къайсы халкъны да литературасы эм алгъа фольклордан башланады. Уллу Октябрь хорламлы болуб, Совет власть орналмаса, ууакъ миллетле къыйын, табсыз. Джунчуулу болумда джашарыкъ эдиле. Энди уа Советлени кючю бла транспорт, связь, экономика, культура иги, ким да эслерча, ёсгендиле. Мен тенгиме письмо джазгъанма.

Хар сёз башха тилде къалай джюрюютюле эсе, бизни тилде да ол халда джюрюйдю, аны иги билирге керекди, аффикследен сора ь, ъ белгиле джазылмайдыла, сёз ючюн февраль — февралда, председатель — председателге.

III. Джангы дерсни бегитиу.

Сёзлюк диктант.

Власть, вальс, лагерь, медальон, модель, начальник, нефть, область, объектив, навильон, медаль, портфель, посольство, фельетон, фонарь, фольклор.

Тюбю сызылгъан сёзле бла айтымла къураб джазадыла, бу сёзлени тюблерин сызадыла.

Диктантны къалай джазгъанларын тинтерге.

Къыш базмайма теберге,
Барлыкъма джай а
Сеинге салам берирге,
Сибирь суу Яя!

Баргъан суугъа ушамайды
Обь, ушайды тенгизге.
Джагъаларын ашамайды,
Кёрюнмейдиле бизге. (А. И.)

Устаз окъугъан назмудан джумушакъ белгили сёзлени тетрадлагъа джазадыла, ол сёзле бла кеслерни айтымла къураб аууздан айтадыла.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууабларына багъа беруу.

V. Юйге: Къайтарыргъа §§ 12, 13. Бу сёзле бла айтымла къураб джазаргъа.

Секретарь, Черкесск, подъезд, нефть, фонарь, павильон.

Отуз тёртючю дерс

Дерсни темасы: Бёлюм. Басым.

Дерсни мураты: Бёлюм бла басымны тилде магъанасына къарау, сабийлени бу темадан билимлерин ёсдюрюу, хайырланыргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, къангада джазылгъан текст.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, ь, ъ белгилени не заманда, къалай джазылгъанларын соруу. Сабийлени джууабларына багъа беруу.

1. Не заманда хайырланабыз ь, ъ белгиле бла?

2. Бизни тилде джюрютюлемидиле (ь, ъ) белгиле?

3. Башха тилден кирген сёздеде уа къалай хайырланадыла? Юлгюле келтиригиз.

II. Жангы дерс. Басым бла бёлюм.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

КЪАЛАЙ ИГИДИ

Къалай игиди, иги окъуб айырма болгъан. Тетрадары, дневниги «бешден» толгъан. Атанг, ананг къарасала, джунчумазча. Джыйылыуда, сюзген джерде бугъунмазча.

Сабийле, къангада берилген сёзлени бёлюмлеге бёлюб бир сынаыйкъ.

Алай сынагъандан сора, устаз бёлюмлеге бёлюмменген сёзле боламыдыла деб соруб, аллай сёзле болгъанын бирге чертедиле. (Кел, бар, сал, къал, ат, от, сют.)

1. Бёлюм деб неге айтабыз?

2. Сёзле ненча бёлюмлю боладыла? Бир, эки, кёб

бѣлюмлю: тур, чаб; та-ба, ча-на; те-ге-не, те-ре-зе-ле-ри-биз.

Башха тилден кирген сѣзде да, сѣзде ненча ачыкъ таууш болса, анча бѣлюм болады ре-во-лю-ция, социализм, грамматика, телевидение.

БАСЫМ

1. Бурма — бѣрма, алма — алма, турма — турма.

Сѣзде артыкъ кюч бла айтылган бѣлюмге не дейдиле? Бу юлгюледен оюм этейик.

— Басымлы.

— Басым тюшмеген кесегине сѣзю не дейдиле? (Басымсыз.)

2. Қангада бу сѣзлени джазыб, басымны къалай-га тюшгенине къарайдыла, алай нек болганын айырадыла.

Терезе, терезени, терезеле, терезелери.

Қарачай тилде сѣзге аффикс къошула барса, басым да кѣче барады.

3. Басымны салынган, салынмаганы да болады. Салынмай къалса, сѣзю магъанасы тюрлениб кетерге болады: туйме-туйме.

4. Басым бир къауум этимни ал бѣлюмюне неда экинчи бѣлюмюне тюшеди: салчы, алчы. Олтуругъуз, окъучу.

Бу къауум сѣз къалай айтылганына эс бѣлюрге керекди: буйрукъ халда айтылады.

5. Қош сѣзде басым кѣбюсюне экинчи бѣлюмге тюшеди: акъбаш, акътуякъ, джюзаякъ.

III. Дерсни бегитю.

1. 136-чы ишни аууздан айыру.

2. Берилген айтымланы джазыу, сѣзлени басымларын салыу.

Билмей турганлай, алларына, атха миниб, къызыл командир чыкъды. Арба уа аны юсюне уруб барады. Командир не болганын дженгил ангылады, джукъ да айтмаганлай, ол кесини атын арбаны аллына кѣнделен салды.

3. Берилген сѣзлени, сызчыкъ тарта, бѣлюмлеге бѣле джазадыла.

Таблайдыла, барады, кел, орта, школ, атла, джашчыкъла, къууанчлы, къырдыш, алма, кино, тетрадь, письмо.

4. Айтымланы джазадыла, башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартадыла.

Элде джангы тюкен ишленгенди. Тюкеннге кёб зат келгенди. Хасан тюкенде ишлерикди. Мен тюкенден джангы китабла алдым.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну, сабийлени со-рууларына джууаб берну.

Ю йге: §§ 22, 23. 137-чи иш; аны къалай этиллигин ангылату.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение джазыу. Суратха къараб (къыш, табигъат).

Дерсни мураты: Сурат бла ишлерге юрстну, тил байлыкъны чемерлеу, сёзлюк бла хайырланыргъа эс бёлдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: къыш, табигъатны су-раты, орфография сёзлюк.

Дерсни барыуу —

устазны ушагъы бла джазыу халда

1. Дерсге хазырланыу. Хар столда сёзлюк, бир къауум сохтаны алларында къышхы табигъатны кёр-гюзген сурат. Суратла сабийни ангысына, сезимине, билimine кёре бериледиле.

2. Сохтала суратха къараб, план саладыла, бир къау-умуна устаз болушады.

3. Устазны ушагъында айтылгъанча, къышны юсюн-ден назмуланы хайырландырыргъа керекдиле, бир къаууму уа кеслери джазгъан назмучукъла бла да хайырланадыла.

4. Нарт сёзле, къышны юсюнден айтылгъанла.

5. Сурат бла ишлеб, аны айырыб бошагъандан сора, устаз сорлугъу болгъанлагъа джууаб береди, андан сора къангада берилген сёзле бла ишлейдиле.

Буз сюммекле, буз акка, боран, къыш къыямыт, те-рен къар, джумушакъ къар, уллу, джулдузчукълача, акъырын, къар джуммакъла, чана, конёкла, аякъ чана.

Бу ишлени бардыргъандан сора, сабийле джазыб башлайдыла. Қъарыусуз окъугъанлагъа устаз аслам эс бёледи, планларына, къалай джазыб башлагъанларына къарайды.

Ю йге: §§ 12, 13. (Къайтарыргъа.)

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Лексика. Кёб магъаналы сёзле.
Дерсни мураты: Лексиканы ангылатыу, сёзню лексика магъанасына къарау.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни соруу. Халатла бла ишлеу.

1. Басым деб неге айтабыз?

2. Сёзню басым тюшген кесегине не дейдиле?

3. Буйрукъ халда айтылгъан этимледе басым сёзню къайсы кесегине тюшеди?

4. Сёзде ненча бёлюм болады?

5. Бёлюмге кёре кёчюрюрге боллукъмуду?

Сёзлеге басым салыргъа: келтир. кюбюрчек, миллет, рыхы, сейирсин, тебергенди. Кёб магъаналы сёзле.

II. Джангы дерс. Устазны ушагъы.

Хар бир тил сёзледен къуралады. Тилни биллр ючюн, тилде иги сёлеше, окъуй, джаза билирге керекди. Сёзле талай магъаналы боладыла. Аллай кёб магъаналы сёзлени билирге, хайырланыргъа керекди. Халкъла арасы сёзле (лексика) байламлы джашау турмушха шагъатлыкъ этдиле.

III. Дерсни тамамлау, бегитну:

144-чю ишни окъуу, сюзюу. Бир магъаналы сёзлени кёчген магъанада, ушатхан магъанада келгенлерин ауздан айырыу.

2. Сёзлюк диктант.

Ачыкъ тауушланы тюз джазылыуларын айта джазадыла.

Чоюн, боюн, туююлдю, ууурт, мюйюз, мюйюш, джоппу, кългыратыб, таукел, кююб, суюб, туюоб, союб, джоюб, айырыб, тыйышлы, джыйышлы, сыйыныб, тоюуб, суюююб, кююб, тийиб.

3. Берилген сёзлени хайырландыра, айтымла джарашдырыб джазаргъа, бир айтымны членлерини тюблерин сызадыла.

Къой, тай, ай, аякъ, джай.

4. Къангада берилген текстни эсде тутуб джазадыла.

Мен школну бошасам, атамча тракторда ишлерикме. Пионерле джаз болгъанлай, школну сынау бачхасында ишлерикдиле. Хар класс кесине берилгенни къазарыкъды, урлукъ саллыкъды.

5. Джорукъланы къайтарыу.

Лексика деб неге айтадыла?

Тил неден къралады?

Сёзле ненча магъаналы болургъа боллукъдула? (Бир, талай, ушашдыргъан халда.)

IV. Сохтала этген иште багъа берну.

Юйге: § 24. 145-чи иш. Къалай этиллигин ангылатыу.

Джер, джюзюнде, джассы, джыккыр, джонпу, ассы, кышхы, лахор зорлукъ, сесекли, тангга.

Бу сёзлени бёлюмге бёлюу (аууздан). Заманга кёре айтымла къурау неда сёзтутушла.

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Омонимле.

Дерсни мураты: Омонимле хайырландыра билну, ала къалай джюрютюлгенлерине къарау, билим ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни соруу.

1. Кёб магъаналы сёзле деб къаллай сёзлеге айтабыз?

2. Лексика неге къарайды?

3. Лексика деб неге айтабыз?

Сёзлюк диктант.

Таууш, джазыучу, ёгюз, обур, ауана, онгсуз, ёге, джахиллик, джамагъат, джолоучу, къаджыкъмай, тутмакълыкъда, шагърей, хайыр, сабыр, таукел.

II. Джангы дерс. Омонимле.

Устазы ушагъы. Омонимле башха (тилде да бардыла. Ол миллетни тил байлыгъыды, аны бла хайырландыргъа керекди.

Къангада джазылгъан айтымла бла ишлейдиле.

Джай бизни джерлде артыкъсыз ариу болады. Кийимлени кюннге джай. Айю чач болгъан биченни мал иги ашамайды. Тёгюл, гоппан, чач, гоппан! (Таурухдан.)

Биринчи айтымда «джай» — атды, экинчи айтымда этимди.

«Чач» — биринчиде ат болуб келеди, экинчиде этимди.

Бу сёзлени айтылыулары бла магъаналары бир-бирине келишемиди?

Бирча айтылыб, магъанасы башха, кеслери да тилни бир тюрлю кесегинден болгъан, магъанасы башха сёзлеге не дейдиле? (Омонимле.)

Аууздан бир талай айтым кѳуратуу.

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. 146-чы ишни джазыу, омонимлени тѳблерин сызыу.

2. Айтымны членлерини тѳблерин сызадыла.

Османны партизанлары немчаланы ызларындан от джандырдыла. (Л. С.)

3. Аууздан 148-чи ишни айырыу. Хар сѳз бла экишер айтым кѳурау, омонимлени айтыу.

IV. Дерсни тамамлау, багъа салыу (сабийлени джу-уабларына.)

V. Юйге: §§ 24, 25. 147-чи иш. Аны ангылатыу.

Тереклерибизникидими? — сѳзню тамырын, аффикслерин табыу, айтыу.

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Синонимле, антонимле.

Дерсни мураты: Синонимле бла антонимлени ангылатыу, тилде магъаналарын айтыу, тѳз хайырландыра билирге юретиу.

Дерседе окѳуу керекле: таблица, карточкала.

Дерсин барыуу: ушакъ, джазыу халда

1. Юйге берилгенин соруу, сабийлени билимлерини багъа салыу.

1. Лексика деб неге айтабыз?

2. Омонимле деб неге айтабыз?

Бу сорууладан сора, бир кѳаууму ючюшер айтым кѳураб джазадыла, синонимлени тѳблерин сызадыла, экинчи кѳаууму карточкала бла ишлейдиле.

II. Джангы дерс. Синонимле, антонимле.

Устаз айтыб джаздырады.

Батыр бир ёлюр, кѳызбай эки ёлюр.

Бай малдан тоймаз, алим билимден гоймаз.

(Нарт сѳзле.)

Сакълауул ишни иги этгени себебли, джукъ складда зраф болмайды. Кѳарауул джигит адам болургъа керекди. Накѳырдамы билмеген ёпкелеучю болады. Хасан чамчы джашды.

Уллудан умут этиб,

Гитчеден кѳуру кѳалгъан.

Тёрде орун болса,

Эшик артында олтурма. (Нарт сѳзле.)

Бирлик кюч талмаз,
Бирлик кюч арымаз. (Нарт сёз.)

Джаздырыб бошагъандан сора, сабийлеге быллай ишле этдирирге керекди:

1. Синонимле бла антонимлени табыб тюблерин сызадыла.

2. Башчы бал хапарчыны табыб, хар бирини башында белги саладыла.

3. Айтымланы бирем-бирем тинтедиле.

Биринчи айтымда «батыр», «къызбай» — башчыладыла; «ёлюр» — хапарчыды; «къызбай», «батыр» — антонимледиле.

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Бу сёзле бла айтымла къураб джазыу, антонимлени тюблерин тартыу.

Алма, кертме; чунгур, дуппур; къара, акъ; джарлы, бай; сай, терен; мийик, алаша.

2. Аууздан 149-чу ишни айырыу. Хар айтымда белгиленген сёзню тюбюнде берилген сёзледен анга синонимлик этерик сёз бла ауушдура айтадыла.

3. Тетрадлада джазыб 151-чи ишни толтурадыла. антонимлени тюблерин сызадыла, соруулагъа джууаб бередиле:

а) синоним деб неге айтабыз?

б) антонимле деб а?

в) юлгюле келтиригиз.

г) синоним бла антонимни башхалыгъы неди?

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууабларына багъа берну.

V. Юйге: §§ 26, 27. 152-чи иш. Аны къалай толтуруллугъун ангылатыу.

Синонимле, антонимле, омонимле бла экишер айтым къуаргъа.

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Диктаңт.

Дерсни мураты: Лексикадан окъулгъанны тинтиу.

Дерсни барыуу — джазыу халда

1. Устазны ушагъы.

2. Сохталагъа дерсни муратын ангылатыу.

3. Текстни кереклисича окъуб джаздырыу.

КЕКДЕ СЕРМЕШИУ

Джарыкъ, чууакъ кёкде эки уллу къанатлы уча эдиле. Аланы бири къуш, экинчиси турна болгъанын тандым.

Ала бир-бири бла ойнагъан этедиле деб, адамны кёлюне алай келирге боллукъ эди. Иги сынаб къарыгъанымда, къуш турнадан мийикде болургъа, анга чабаргъа дыгалас этгенин ангыладым. Турна бир джанына джанлаб, къушдан ёрге чыгъа эди. Алай бла, басхычладан чыгъа баргъанча, ёргеден ёрге чыгъа бара эдиле экиси да.

Къуш башындан энишге атылды. Турна, бир джанына дженгил джанлаб, къушну огъары джанына тюшдю. Къуш энтда ёрге чыгъыб, джангыдан атылды. Алай болса да муратына джеталмады.

Кёкде, алай бла, уруш болду.

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу.

Дерсни мураты: Халат этилген темаланы къайтаруу, аланы тюз джазылыуларына къарау, айтымла къурау (халат этилген сёзле бла).

Дерсни барыуу

1. Алтынчы дерсде берилген планнга кёре халатла бла ишлеу.

Юйге: кыйсха хапарчыкъ джазаргъа (тенгинг бла бош заманны къалай ашыргъанынгы юсюнден).

Къыркъ биринчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню къурамы. Тамыр бла аффикс.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффикстен хапар берну. Тамыр бла аффиксни табаргъа юретиу, билимни ёсдюрюу, хайырлана билну.

Дерсни барыуу — къайтаруу, соруу халда

1. Лексиканы къайтаруу.

1. Лексика деб неге айтабыз?

2. Омонимле, антонимле деб неге айтабыз?

3. Юлгюле келтиригиз.

Сабийлени джууабларына багъа бериу.

II. Джангы дерс. Сёзню къурамы.

Тюбюнде берилген текст бла ишлеу.

Текст

Мен китабла алдым. Қитаб адамгъа билим береди. Қитабны ариу сакъларгъа керекди. Қитабха тыш салсанг, ол иги сакъланады. Устаз китабдан сейир хапар окъуду. Мен бу китабны окъумагъанма. Ол китабда кёб сурат бар эди.

Бу айтымлада къайсы сёзге аслам тюбедик? Ол къалай тюрлене барды?

Китаб, китабны, китабха, китабдан, китабда.

Бу сёзледе тюрленмей къалгъан кесегни къайсыды?

«Китаб» — деген кесегни сёзню тюрленмегенди.

Сёзню тюрленмей къалгъан кесегинне не дейбиз? (Тамыр.)

Тамырдан башха къошагъы бармыды, ол нени билдиреди?

— Сёзлени бир-бирине къошаргъа болушады. Алайсыз сёлешиб бир-бирин ангыларгъа боллукъмуду?

— Огъай.

Сёзге къошулгъан кесекле къайсылададыла? (-ны, -да, -ха, -дан, -да.)

Энди тамырдан сора келген кесегинне сёзню не дейбиз? (Аффикс.)

Устазны ушагъы.

Аффиксле талай къауумгъа юлешинедиле. Ала сёзню тюрлендирирге, анга джангы магъана берирге болушадыла.

Энди «мал» деген сёзге къарайыкъ, къалай тюрлендирирге боллукъ эсе да.

Мал-

Мал-чы (сёз къураучу аффикс; малчы — адам).

Мал-чы-лыкъ (сёз къураучу аффикс, малчылыкъ — иш).

Мал-чы-ла — кёблюкню билдиреди. (Кёблюк санны аффикси.)

Мал-чы-лар — («лар», «лер» — кёблюк санны эски формасы.)

Мал-чы-лар-ы-быз — -ы — бет аффикс, зат кимникиди? — аныктыды (3-чю бет, быз — бу да; бизникиди — 1 бет, кёблюк сан).

Мал-чы-лар-ы-быз-ны — (-ны — иелик болушну аффикси).

Мал-чы-лар-ы-быз-ны-кы — (-кы — затны танытхан, иеликни).

Мал-чы-лар-ы-быз-ны-кы-ла — (-ла — кёблук санны аффикси).

Мал-чы-лар-ы-быз-ны-кы-ла-ды — (-ды — хапарчы аффикс).

Этда боллукъду джангы аффиксле кьошаргъа.

Къарачай тилде сёзлени кёб аффикс бла джазаргъа болады, орус тилде алай тюлдю.

III. Дерсни бегитиу. 157-чи ишни аууздан айырыу, тамырын, аффиксин айтадыла, ала кьайсыла болгъанларын тамамлайдыла.

Къангада джазылгъан сёзлени хар бирини тамырын, аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазадыла.

Суу, сууукъ, суусун, суулу, суучукъ, суусаб; джаш, джашчыкъ, джашла, джаша; чаб, чабады, чабыу, чабышады, чабхан, чабышыу; трактор, тракторист, тракторла, тракторланы, тракторум, тракторлары.

Устаз окъугъан назмугъа тынгылайдыла, атланы айтадыла, аффикслерин кёргюзедиле.

Большевикле келгенлей,
Бизге эркинлик бердиле,
Тилибизде окъургъа
Энди кюнле келдиле.

Тилибизде окъургъа,
Джазаргъа юренейик,
Ууакъ-ууакъ барысын
Окъууланы билейик. (Б. А.)

1. Тамыр деб неге айтабыз?
2. Аффикс деб а?
3. Аффиксле кьаллайлагъа юлешинедиле?

IV. Дерсни тамамлау, багъа беруу.

Ю йге: § 28. 156-чы иш. Ишни ангылатуу.

Чалкычыланы гебенчиклери—аффикслерин айырыргъа аууздан.

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню кьурамын айырыу.

Дерсни мураты: Сёзню кьурамын айырыргъа юретиу, билмлерин ёсдюрюу, хайырлана билирге юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

Таш, тау, терек, кыш деген сөзлеге сөз тюрлендириучю эмда джангы сөз кыраучу аффикслени кыша, аффикслени сызчык бла айыра джазаргъа.

II. Джангы дерс. Сөзню кырамы. Таблица бла ишлеу.

1. Темир-- сөзню тамыры.
2. Темир-чи; -чи — сөз кыраучу аффикс.
3. Темир-чи-ле; -ле — кёблюкню кёргюзген аффикс.
4. Темир-чи-ле-ни; -ни — иелик болушну аффикси.

Сөзню кырамын кёргюзюрге джюрютюлген белгиле бла дерсте хайырланыу.

— тамыр

△ — сөз кыраучу аффикс.

□ — сөз тюрлендириучю аффикс

/ — басым.

Сабанчы [лар]ы [быз]дан [ды]ла [мы]?

Кыангада быллай айырыуну кёргюзгенден сора, сох-талагъа энчи иш бериледи.

Ишчилерибизни, заманларыбыздан, таучуларыбыз-мы?

Болушланы кыайтарадыла: юй, ат, эл, от — болуш-лагъа салыб, аффикслерине кырайдыла (кыангада).

Баш болуш	юй	эл	ат	от
Иелик болуш	юйню	элни	атны	отну
Бериучю болуш	юйге	элге	атха	отха
Тамамлаучу болуш	юйню	элни	атны	отну
Орунлаучу болуш	юйде	элде	атда	отда
Башлаучу болуш	юйден	элден	атдан	отдан

III. Джангы дерсни бегитиу. Сөзню кырамы.

Кыангада джазылгъан айтымланы тетрадлагъа кёчю-редиле, точкаланы орнуна керекли аффикслени салады-ла, хар бирини туюн сызадыла.

Мен ариу шахар... джашайма. Бизни шахар... гитче, кирсиз шахарчыкды. Шахар... заводла, фабрикле бардыла. Бизни шахар... кёб кыонакыла келедиле. Шахар... ариу, таза сакыларгъа хар адамны борчуду.

Аууздан 168-чи ишни айырыу.
Устаз окъугъан нарт сёздеде бериучю, орунлаучу
болушдагы атланы сабийле аууздан айтадыла.

Тенги болгъан тенгине къарар,
Тенги болмагъан дженгине къарар.
Джауунг джууукъда болгъандан эсе,
Шохунг узакъда болсун.

Джер, стол, китаб — болушлада тюрлендирирге.

IV. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

Юйге: § 28. 161-чи иш, аны ангылатыу. Устаз наз-
муну окъуйду, туюбу сызылгъан атла къайсы болушда
болгъанларын айтадыла.

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпиклени ачыб къарайыкъ.
Ким да аямасын ишин, кючюн,
Ана тилни джарытыр ючюн!

Ана тилде кёз джарыкъ кёреди,
Ана тилине адам сый береди,
Сагъыш этеди: кечем-кюнюм,
Ана тилимди, джюрегим, тиним.

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сёзню къурамы.
Дерсни мураты: Тамыр бла аффикс.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни соруу, джорукъну къайтарыу.

1. Тамыр деб неге айтабыз?

2. Аффикс деб а?

Хар джорукъну айтхан юлгю келтиреди.

3. Шиндик, терезе, бешик, балта, дорбун — бу сёз-
леге аффиксле къоша джазыу, аффикслени тублерин
тартыу.

II. Жангы дерс. Сёзню къурамы.

Жангы сёз къураучу аффиксле

Сюз-гюч
Бил-гич
Кес-гич

мал-лыкъ
кюн-люк
джол-лукъ

Тик-гич
Кий-им
Бичен-лик

кийнм-лик
мал-чы, эл-чи
кюмюш-чю.

Сёз тюрлендириучю аффиксле

Стол-ла	стол-унг
Стол-ум	стол-лары
Стол-у	стол-чукъ.

III. Джангы дерсни бегитну.

Къангада берилген сёзлеге туудукъ сёзле табыб джазадыла, бирча кесеклернин тублерин сызадыла. (Сёз ючю: кийик, кийикле, кийиксиз, кийиклери.)

Кийик, назму, таш, сагъат, школ, сабан, тау, джол, отун.

Устаз окъугъан айтымланы джазадыла, башчыны бир, хапарчыны эки сыз бла тублерин тартадыла.

Осман джай пионер лагерде солурукъду. Анда кёб сабий бла шагърей боллукъду. Ала джер-суу кёре айлан-ныкъдыла, джангы оюнлагъа юренникдиле, пионер джырла джырларыкъдыла. Ол затланы классда тенгчиклерине да юретирикди Осман.

Бу ишни бошагъандан сора, аууздан юлгюле келтиредиле.

Сёз къураучу аффиксле къайсыладыла? Юлгю келтиригиз.

Бу сёзлеге джангы сёз къураучу аффиксле къоша айтыгъыз:

бур-гъуч, ач-хыч, джаз-гъыч, колхоз-чу, чабакъ-чы, тюкен-чи.

Джуабларына багъа берну.

Ю йге: § 28. 158-чи иш, аны ангылаты.

Эшниклерибизникидими? Аффикслерин айырыргъа.

Къыркъ тёртючю дерс

Дерсни темасы: Сёзню кёчюрюу джоругъу.

Дерсни мураты: Сёзню тизгинден тизгинге кёчюрююу джоругъуна къарау, анга юретну, билимлерин ёсдюрюу, бегитну.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилгенни соруу. Багъа салыу. Бу сёзлени аффикслерин айырыб джазыу. Хапарчыкъланы, къартланыкъыды, кёллерибизни, чабакъланымы?

II. Джангы дерс. Сёзню кёчюрюу джоругъу.

Къол, от, ат, таш, кёл, кёз, миз — бу сёзледе ненча бёлюм барды?

Бир тизгинден бирине кёчюрюрге боллукъмуду? Огъай. Нек? Быллай сёзле бёлюнмейдиле, кёчюрюлмейдиле.

Ана, ата, эгеч, оюн. Бу сёзлени уа боллукъмуду кёчюрюрге.

— Огъай.

— Нек?

— Быланы экишер ачыкъ тауушлары барды, бёлюрге болады да?

Джангыз харифни тизгинде кёояргъа неда кёчюрюрге болмайды.

СССР, КПСС, ВЛКСМ. Бу халда кысхартылгъан сёзлени (сёзтутушланы) кёчюрюрге болмайды.

ъ, ь белгиле кёчюрген заманда аллындагъы харифден айырылмайдыла. Наль-чик, паль-то, пись-мо.

Сёзню ичинде бир джерде юч тунакы келсе, аланы бирин неда экисин кёчюрюрге болады: сарс-макъ, сарс-макъ; джюза-якъ, оне-ки — быллай кёчюрюрге болмайды къош сёзлени.

Эки ачыкъны арасында эки бирча тунакы болса, ала айырылыб кёчюрюледиле: ам-ма, дуп-пур, мук-кур, джык-кыр, кас-са.

Эки тунакысы болгъан сёзге тунакы бла башланган аффикс къошулса, тунакылары экиси къалыб, бирин кёчюрюрге боллукъду.

III. Джангы дерсни бегитну.

Аууздан 165-чи ишни айыруу, къалай кёчюрюрге боллукъун айтадыла. 166-чы ишни джазыб, башында айтылгъанча толтурадыла.

Устаз окъугъан сёзлени сабийле джазадыла, кёчюрюрге болурча, араларын сызчыкъ бла айырадыла.

Биченлик, космос, ракета, китаб, шкаф, джол, машинала, челекле, мычхы, журналист, бачха, тюкен, чыбыкъла, столба.

1. Сёзле тизгинден тизгинге къалай кёчюрюледиле?

2. Сёзлени бир къауумун бёлюрге болады, кёчюрюрге уа нек болмайды?

3. Кысхартылгъан къош сёзлени тизгинден тизгинге нек болмайды кёчюрюрге?

4. Сёзню бёлюб кёчюрген кёзюуде джумушакъ белги (ъ) бла къаты белги (ь) къайда болургъа керекдиле?

5. Сёзню ичинде бир джерде юч тунакы таууш келсе, анга къаллай джорукъ барды?

6. Эки ачыкъны арасында эки бирча тунакы болса, къалай кёчюрюрге керекди?

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууабларына багъа бериу.

V. Юйге: § 29. 167-чи иш, аны ангылатыу.

Сабанчылары, пионерлерибизниги, сауутларыбыз. Бу сёзлени кёчюрюрча сызчыкъ бла айыра джазаргъа.

Къыркъ бешинчи дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклери.

Дерсни мураты: Тилни кесеклеринден хапар бериу, билимлерин теренлеу, хайырлана билирге юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни соруу.

1. Сёзлени тизгинден тизгинге къалай кёчюредиле?

2. Къысхартылгъан сёзлени, джумушакъ неда къаты белгилени кёчюрюуню къаллай джоругъу барды?

3. Бир джерде юч тунакы таууш келсе, къалай кёчюрюрге боллукъду?

4. Эки ачыкъны арасында эки бирча тунакы келсе, аны къалай кёчюрюрге боллукъду?

5. Эки тунакысы болгъан сёзге тунакы бла башланган аффикс къошулса, аны къалай кёчюрлюкбюз?

II. Джангы дерс. Тилни кесеклери.

Къангадагъы айтымланы айырыу, тилни кесеклерини тюблерин сызлау (устаэны болушлугъу бла).

Джылы тамчыла джерге тюшюб башладыла. Барды мени бир татлы тенгим. Юрий Гагарин школда иги окъугъанды. Ол фахмулу джаш эди. Аны тенглери андан юлгю алгъандыла. Ол биринчи космонавт болгъанды.

III. Джангы дерсни бегитиу.

Бу айтымланы джазгъан заманда точкаланы орнуна атланы сала джазыгъыз, тюблерин сызлагъыз (салгъан сёзлеригизни).

Биз солугъан пионер лагерни аты ... Артек Кърымдады. Бери иги окъугъан ... келедиле. Ала лагерде зауукълу солуйдула. Москвадан, Киевден, Ставропольдан да кёб ... барды. Биз ала бла ... болгъанбыз. За-

ман дженгил баргъанча, кёзюбюзге алай кёрюнеди.
(Артек, сохтала, сабий, шагърей.)

Сёзлюк диктант. Устазны ушагъы.

Къонгур, къангич, къарагъач, кендир, бусакъ, шау-ешик, такъюзюк, къарагёген, джерк, ауана, къайыкъ, джууукъ, аязчыкъ, къаратору, кёгюрчюн, джабышмакъ, ачыу, тёпше, джоппу, муккур.

Устаз айтхан атла бла аууздан айтымла къураб айтадыла.

Суу, джер, тау, шоркъа, джай, гокка, боран, айю, табакъ, турма, гардош, эл, акка, амма, класс.

Устаз окъугъан айтымланы джазадыла, башчы бла хапарчыны тюблерин сызадыла.

Джер кюнню тегерегине ючджюз алтмыш беш кюн-нге айланады.

Кит дуняны башында эм уллу джаньюаргъа сана-лады. Мен школгъа джюрюгенли быйыл беш джыл болду. Джаз школну тегерегине нарат, къайын терекле орнатырыкъбыз. Хар сохта кеси салгъан терекге кеси къарарыкъды. Ийых кюн биз таулагъа чыгъарыкъбыз.

IV. Дерсни тамамлау.

1. Тилни кесеклерин айтыгъыз.
2. Ненча болдула ала?
3. Морфология деб неге айтабыз?
4. Тилни болушлукъчу кесеклери къайсыладыла?
5. Междоментие нени билдиреди?

Сабийлени джууабларына багъа берну.

V. Юйге: § 30. 179-чу нш; аны ангылатыу.

Сана, тана, адам, таба, стол, челек — бу сёзлени кёб-люк саннга сала айгыргъа.

Къыркъ алтынчы дерс

Дерсни темасы: Атны магъанасы, грамматика ышанлары. Атны ким? не? соруулары.

Дерсни мураты: Аtdан хапар берну, сабийлени билимлерин ёсдюрюу, ат бла хайырлана билирге юретну.

Дерсде окъуу керекле: таблица.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилгенни соруу:
  1. Морфология деб неге айтабыз?
  2. Къаллай ишлеге къарайды ол?
  3. Тилни кесеклери къайсыладыла?
  4. Ненчадыла ала?

5. Болушлукъчу кесекле уа къайсыладыла? Ненчадыла?

Сёзлюк диктант.

Джигит, джигер, джибек, кюрен, кюрек, кёкюрек, кёкен, кендир, кьонгур, къараууз, къызбай, къадау.

II. Джангы дерс. Атны магъанасы.

Къангада джазылгъан айтымланы окъуйдула, ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табыб, тюблерин сызадыла.

Тахсачыла фашистлеге тюбедиле. Узакъда танканы тауушу эшитилди. Ол фашист танкады, партизанлагъа атакагъа келеди. Танк джууукъдан джууукъ келеди. Бир кесекден танканы къараучу терезеси кёрюндю.

Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени сохтала устазны болушлугъу бла табадыла.

1. Ким? деген сорууну къуру не затха салабыз къарачай тилде?

2. Башха затлагъа къаллай соруу салынады?

Сёз ючюн: чабакъ джюзеди, завод ишлейди, джаз келди, кьоян къачды, чыпчыкъ учду, ишчи ишлейди, тракторист сюреди, кьозу макъырады. Устаз бу сёзлени айтхан заманда сабийле алагъа соруула саладыла аууздан.

Къангада джазылгъан сёзледен сёзтутушла къурайдыла, баш, бойсунган сёзлени табадыла, белгилейдиле (X).

Кюн джылы, къыз арну, къагъыт сыйдам, джер джылы, тау мийик, кюн исси, чегет къалын, сабий акъыллы.

Бу айтымланы устаз окъуб джаздырады. Сабийле ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тетрадлагъа джазадыла.

Евгений дженгил огъуна алайын мараб атды. Танк эки джанына кёзюу бурулады, бара-барыб, бир уллу герекге тирелиб тохтайды. Хар зат шош болду. Бир кесекден танканы эшиги (люк) ачылады. Андан пулемётчуну бети эсленеди. Гена аны мараб атады. Темир эшик уллу таууш этиб артына къабланады. (И. Игнатъевден).

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Юйге: § 31, § 30 къайтарыргъа; 182-чи иш, аны къалай этиллингги ангылатыу.

Айтымны членлерин айырыргъа.
Эртденбла джарыкъ кюн джукъа бузчукъланы эрит-
дн.

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Атны айтымда къуллугъу.

Дерсни мураты: Атны айтымда къуллугъун
ангылатыу, айтымда къаллай член болгъанын белгилеу.

Дерсни барыуу — соруу, къайтарыу халда

I. Юй ишни соруу. Озгъан дерсни эсге тюшюрюу,
аны тамамлау.

а) Ат деб неге айтабыз?

б) Ким? не? деген сорууланы неге салабыз?

в) Ат айтымны къаллай членни болады?

Д ж а з, т е р е к, ч ы п ч ы к ъ л а, О с м а н, и ш ч и
деген сёзленн башчыла этиб, айтымла къураб джаза-
дыла, башчыланы тюблерин сызадыла.

II. Джангы дерс. Атны айтымда къуллугъу.

Мен ишчине. Гагарин биринчи космонавтды. Хасан
машинистди. Осман совхозда трактористди. Биз тамбла
четегте барлыкъбыз. Нарат отундан эмен отун кючлюдю.

Мен, Гагарин, Осман, биз, отундан, отун,
трактористди, космонавтды, ишчине деген
сёзле тилни къайсы кесегиндендиле?

Мен — алмашды, башчыды. Гагарин — энчи атды,
башчыды. Отундан, отун — атладыла, толтуруучула-
дыла. Тракторист — атды, айтымда хапарчыды. Кос-
монавтды — атды, айтымда хапарчыды.

Мен устазма, ол сохтады, сен джазыучуса; мен про-
нерме, сен ишчине, ол лётчикди. Бу сёзле атладан къу-
ралгъан ханарчыладыла.

Атла бстледе тюрлендиле.

Бирлик сан

1-чи бет — устазма (-ме)

2-чи бет — устазса (-се)

3-чю бет — устазды (-ду,
-дн, -дю),

Кёблюк сан

биз устазлабыз (-биз, -буз,
-бюз)

сиз устазласыз (-сиз, -суз,
-сюз)

ала устазладыла (-диле,
-дула, -дюле).

Бет аффиксле къошулгъан атла айтымда хапарчы
боладыла.

Атла айтымда айланыу болуб келдиле. Устаз магни-
тофонну къуруб, джазылгъан назмугъа тынгылайдыла.

МУХАДЖИРЛЕ

Ата джуртум! Табсам сени,
Шо, къараб бир кёрюрге,
Таб, ол кюнде, хазыр эдим
Тауларынгда ёлюрге.

Айыб салмай мен ёмюрге,
Кесибизни терслейме.
Атлы болуб тюшюмде,
Мен Кавказны излейме.

Бу назмуда айланыуну табыгъыз, ол тилни къайсы кесегинден болгъанын айтыгъыз.

III. Дерсни бегитну.

1. Джазыб 184-чю ишни толтурадыла, атланы табыб, хар бири айтымны къайсы члени болгъанын айтадыла, башчы бла хапарчыны люблерин сызадыла.

2. Ким? не? деген сорууланы саладыла устаз окъу-гъан атлагъа (аууздан).

Бачха, адам, къой, бузоу, чолпу, къызчыкъ, чана, ишчи, таш, машина, китаб, кеме, къоян, бёрю, стакан, айю, къаргъа, ташчы.

3. Соруулагъа джууаб эте, джууабланы точкаланы орнуна сала, тюблерин тарта джазадыла.

Кёкде (не?) ... учады. Малланы (ким?) ... кютеди. Электровозну (ким?) ... джюрютеди. Алмаланы (ким?) ... джыяды. Сууда (не?) ... джюзеди.

1. Ат айтымда къайсы член болургъа боллукъду?

2. Аtdан хапарчы къалай къралады?

3. Айланыудан а не айталлыкъсыз?

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууабларына ба-гъа берну.

V. Юйге: § 32. 185-чи ишни толтурургъа, къалай этиллигин ангылату.

Айланыуу болгъан ююшер айтым къраргъа.

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Атны саны.

Дерсни мураты: Атны санындан хапар берну, билимлерин ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: магнитофон, таблица.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни соруу.

1. Берилген сёзлени айтымны баш членлеринден бири эте, айтымла кьураб джазыу. Ишчиле, инженерди, шах-тёрду; малчыладыла.

2. Ат деб неге айтабыз?

3. Къаллай соруулагъа джууаб этеди ат?

1. Джангы дерс. Атны саны.

Къангада джазылгъан атлагъа аффиксле кьошадыла, айтадыла.

Пионер-ле,

Стол-ла,

Алма-ла,

ишчи-ле

терезе-ле

тегене-ле

Кёблюкшо кёргюзюр ючюн къаллай аффиксле кьо-шаргъа керекди сёзню тамырына?

Бу джорукъгъа сыйынмагъан сёзле да бардыла. Бир кьауум сёз кьуру бирлик санда джорюйдюле, бир кьауумла уа кьуру кёблюк санда.

Бирлик санда: малчылыкъ, ишленмеклик, рахатлыкъ, айран, как, кьаудан.

Кёблюк санда: кесекле — ауруу. Ёксюзле — кьауум джулдузну аты.

Магнитофоннга джазылгъан текстге тынгылайдыла, кёблюк санда келген атланы айтадыла.

Харам этиб джанларын,
Бек тер басыб санларын,
Аямайын кюрешедиле.
Боюнларын, сыртларын,
Ёшюнлерин, бутларын,
Хамытха уруб тешедиле.

Кюрешгенден не келсин,
Ишни джигин табмадыла.
Айрылыкъ не берсин,
Бир джанына тартмадыла.

Сабийле, бу назмуну ким джазгъанды орус тилде?
Къарачай тилге уа ким кёчюргенди?

Кёблюкню кёргюзген атланы табайыкъ (джанларын, санларын, боюнларын, бутларын). Этимле: тешедиле, табмадыла, тартмадыла, кюрешдиле.

Кёблюкню кёргюзген аффиксле кьайсыладыла?

III. Джангы дерсни бегитиу.

Қыангада берилген атланы кёблюк саннга сала, аффикслени тублерин сыза джазаргъа.

Устаз, альбом, плакат, сурат, карта, балта, бешик, челек, къагъыт, басхыч, балнй, арба, босагъа, шкаф, бёрк, лампа, кюреш, шиндик, кендир.

Қыангада джазылгъан айтымланы джазадыла, точкаланы орнуна керекли атланы сала, сыза.

Джазны тылпыуу ... джылытады. Сабнйле ... келгенине, аны ариулугъуна къууанадыла. Пионерле чегетде ... кёрдюле, сейирсиндиле. Ала чыпчыкъланы, джаныуарланы сакъларгъа деб оноулашдыла, аланы джашаулары бла шагърей болдула. Джолда ... гюрюлдеген тауушлары чыкъды. Бизни ... стадион ишленгенди. Сабнйле ... аш орунчукъла ишледиле.

Ишни заманнга кёре толтурургъа боллукъду.

1. Атны саны ненчады?

2. Кёблюкню кёрюзген аффикслени айтыгъыз.

3. Атла бетледе тюрленемидиле?

4. Бетледе тюрленген атла айтымда къайсы член боладыла?

IV. Дерсни тамамлау, багъа беруу.

V. Юйге: § 33. 191-чи иш; аны этиллингин ангылатыу.

Сохгама, ишчиме, устазма, малчыма. Бу сёзле къайсы бетдедиле, быланы 3-чю бетге сала айтыргъа.

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Энци эмда тукъум атла.

Дерсни мураты: Энци атланы джюрютюлюлерине къарау, энчи атла бла тукъум атланы тюз джазылыуларына юретиу, тил байлыкъны ёсдюрюу, хайырлана биллиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишге къарау, озгъан дерсни къайтарыу.

Сёзлюк диктант.

Ачхыч, ашыкъ, бешик, басма, бююн, газет, бёрюле, беллибау, гебен, диктантла, бегене, джаныуарла, джыджым, къанджал, быкъы, босагъа, балта, басхыч, къысха, къыйыр, сахан, сахтиян, джыйылдыла, сайладыла.

II. Джангы дерс. Энци эмда тукъум атла.

Къангада джазылгъан айтымланы сюзюу.

Дубинка элчик Османни партизан зонасында эм деменгили, эм ышангылы базаланы бири эди... Москвадан Левитан селеше эди. Осман бла негерлери Могилёв областны Белынич районунда Угольщина элчикни къатындагъы Сипайлов чегетде тохтадыла. (Л. С.)

Бу текстде бир къауум сёз уллу хариф бла джазылгъанды. Ким биледи нек джазылгъанларын алай?

Эллени, шахарланы, чегетлени, адамны атын, тукъумун, атасыны атын, уллу хариф бла джазабыз.

Уллу хариф бла джазылгъан сёзлеге къаллай атла дейбиз?

Энчи атла. Къаллай хариф бла джазылдыла ала?

Башында айтылгъан атладан башха къайсыла джазыладыла уллу бла?

Къалгъан атлагъа уа не дейбиз?

Ала тукъум атладыла. Тукъум атланы къаллай хариф бла джазабыз?

Хайуанланы, джаныуарланы атлары: Акътуякъ (ат), Агъаз (ийнек), Самыр (ит).

География атла, орамланы, площадланы атлары: Азия, Урал, Алтай таула, Волгоград, Ючкекен эл, Ленин атлы орам, Къобан суу.

Газетлени, журналланы, литература бла музыка чыгъармаланы, заводланы, фабриклени, кемелени атлары (былагъа кавычкала салынадыла): «Ленинни байрагъы», «Огъурлу» (пьеса), «Европа» (къонакъ юй), «Пионер» (журнал).

III. Джангы дерсни бегитиу.

Энчи атла бла аууздан айтымла къураб айтыу.

Москва, Минги Тау, Къобан, Киев, Уллу Октябрь социалист революция, Волга, Добар, Акъбаш, Марал (ийнек), Черкесск, Теберди суу.

Соруулагъа джууаб эте, энчи атланы тюблерин тарта джазадыла.

1. Сен къайсы элде джашайса?
2. Сизни къатыгъызда къаллай таула бардыла?
3. Областда къайсы уллу сууланы билесе?
4. Къайсы шахаргъа джууукъда джашайса?
5. Сен джашагъан районну аты къалайды?

Къысха хапарчыкъ къураб джазадыла, хапарны аллын устаз береди. Энчи атланы тюблерин сызадыла.

ХАЛИМАТ

Халимат джигит партизан эди. Партизанла Халиматны бек суюе эдиле. Ол отрядда хар ишни суююб эте эди. Хант эте эди, партизанланы кийимлерин джууа эди, джамай эди. Ол бош заманында «Пионер» журналны окъуй эди. Партизанла Къобан сууну джагъасында орналгъан эдиле. Халимат къайдан эсе да «Къызыл Къарачай» газетни алыб келген эди партизанлагъа.

Соруула бла ишлеу.

1. Уллу хариф бла къаллай атла джазыладыла?

2. Уллу хариф бла джазылгъан атлагъа къаллай атла дейбиз?

3. Аллай атлагъа къуру уллу хариф бла джазылгъандан сора да къаллай белгиле салынадыла? (Кавычкала.)

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну, сорлугъу болгъаннга устаз джууаб береди.

V. Юйге: § 34. 194-чю иш; аны ангылатыу.

Ючюшер энчи аты болгъан айтым хар сохта къураб айтады, энчи атланы къалай джазарларын айтыргъа.

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: Атлада иелик.

Дерсни мураты: Атлада иеликни джюрютюлююне къарау, аны бла хайырланыргъа юретиу, сабийлени тил байлыкъларын сѣдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишге къарау. Озгъан дерследе окъулгъанны тамамлау, тинтиу.

Айырыу диктант.

Биз Совет Союзда джашайбыз. Москва бизни къралны ара шахарыды. Москва, Ленинград, Одесса, Волгоград, Севастополь, Киев, Новороссийск, Керч Джигит шахарладыла, Брест Джигит къалады.

II. Джангы дерс. Атлада иелик.

Назмуну окъуу, иеликни танытхан сѣзлени тинтиу.

Мен къоярма санга джыр,
Мен къоярма къол къыйын,
Джылынырча юй тыбыр
Сууукъ болгъаны сайын.
Таш кѣлтюрюб турсам да,

Сау ёмюрню сыртыма,
Сюймеклигим сай болмаз
Мени сыйлы джуртума. (С. А.)

Ат бетледе тюрленгенни биз билебиз. Атланы бет-
леде тюрлендириб сынау:

Бирлик санда

1-чи бет — атам, атым, элим, юйюм
2-чи бет — атанг, атынг, элинг, юйюнг
3-чю бет — атасы, аты, эли, юйю.

Кёблюк санда

1-чи бет — атабыз, атыбыз, элибиз, юйюбюз
2-чи бет — атагъыз, атыгъыз, элигиз, юйюгюз
3-чю бет — аталары, атлары, эллерин, юйлерин.

Зат кимники болгъанын билдирген аффикслени та-
бадыла, айтадыла.

Шиндик, стол, китаб, кёз — бу атланы иелик этедиле,
бетледе тюрлендиредиле (аууздан).

III. Джангы дерсни бегитну. Магнитофонну кьуруб,
тынгылайдыла. Сабийле иелик атланы тетрадлагъа джа-
задыла.

КАВКАЗ

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюеме,
Узакъ джерден тансыкълаб
Сеннге салам неме.

Кавказ, сени багъангы
Джокъду учу-къыйыры,
Джер юсюнде кёб махтау
Сени юсюнге сыйыныр.
Уллуду сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Дамлыды, татыулуду ашынг. (Б. А.)

Аууздан 197-чи ишни айырыу. 201-чи ишни джазыу,
точкаланы орнуна иелик атланы салыргъа, тюблерин
сызларгъа.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Юйге: § 35. 200-чю иш; аны ангыллатыу.

Тау, бау, ат, машина — иелик атла этиб айтыргъа.

Элли биринчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазыу. («Таулу кызычык»).

Дерсни мураты: Сохталаны тил байлыкъларын ёсдюрюу, окъулгъан темаладан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу — джазыу халда

1. Изложениеге хазырлау. Устазны ушагъы.
2. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

3. Изложениени тексти бла шагърейлендириу.

4. Сёзлюк иш. Кыыйырында, кыйын, кызычык, ауаз, чыпчыкъла, эмен, эшикге, чыкыгъанды, халы, уяларына, ауур, эшитгенди, кыучакълашханлай.

ТАУЛУ КЫЗЫЧЫКЪ

Айшатланы юй элли кыйырында болгъанды. Анга школгъа узакъдан джюрюрге керек эди. Орусча иги билмегени себепли, Айшатха окъугъан тынч тюл эди. Алай а ол иги окъургъа сюйгенди, дерсге андан алгъа киши келмегенди. Кюнню халы къалай болса да, кызычыкны ауазы школну босагъасында огъуна эшитилгенди.

Бир джолда элли уллу къара тубан басханды. Аны ызындан боран келди. Чыпчыкъла, къоркъуб, уяларына букъдула. Итле таша джерлеге кысылдыла. Джаш терекчикле джерге дери бюгюлдюле. Джангыз школну аллындагъы уллу эмен терек кесин джелге хорлатмай сюеледи. Аминат Алиевна бюгюн школгъа бир сохта да келмез деб тургъанды. Терезени тубюнден кимни эсе да ауазы эшитилди. Устаз, ашыгъыб, эшикге чыкыгъанлай, гитче кызычыкны кёрдю, кызычык эки къолу бла да бир ауур ташны кёлтюрюб тура эди.

— Бу уллу ташны нек алыб келгенсе? — деб гузаба сорду устаз.

— Мени джел алыб кетмез ючюн кёлтюрюб келгенме ташны.

Устаз, джел бла сермеше, кызычыкны къатына келди, аны къаты кыучакълады. Алай, кыучакълашханлай, экиси да школгъа кирдиле. Ала къаты бла озгъан эмен терек да аланы борандан сакълады.

Соруула бла ишлеу:

1. Айшат къайда джашагъанды?
2. Окъуугъа къалай къарай эди ол?

3. Элде хауа кяалай тюрленди?
4. Къайда бугъунган эдиле джаныуарла. къанат-тыла?
5. Ол кюн школгъа сохтала кяалай келдиле?
6. Аминат Алиевна кяаллай мурат бла сакълай эди сохталаны?
7. Къызчыкъ кяалай келди школгъа? Джел элтмез ючюн, кяаллай мадар табхан эди ол?
8. Устаз кяалай болушду анга?

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Атны джалгъаныуу.

Дерсни мураты: Болушланы эсге тюшюре, джалгъаныудан алгъан билимлерин теренлеу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилгенни тинтиу. Ал дерследе окъулгъаны соруу, къайтарыу.

1. Атны кёблук санын кёрюзген аффикслени айтыгъыз.

2. Энчи атла деб неге айтабыз?

3. Энчи атла кяаллай хариф бла джазыладыла?

4. Тукъум атла къайсыладыла, кяаллай хариф бла джазыладыла?

5. Атлада нелик нени таныгады?

6. Иелик аффикслени айтыгъыз.

II. Джангы дерс. Атны джалгъаныуу.

Болушланы эсге тюшюрюу. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Атам газетни сююб окъуйду. Къарачай къойланы джюнлерин джылда бир кере къыркъадыла. Юнюсю шахарда кёрдюле. Къойланы сыртдан сюрюб кеделиле. Джюнюю машинагъа джюкледиле.

Таблицада берилген болушлагъа къарайдыла, шагърей боладыла. Устаз сохталаны эслерин нелик, орунлаучу, бернучю, башлаучу болушланы аффикслерине бёледиле, аууздан атланы тюрлендириб сынайдыла.

III. Джангы дерсни бегитиу.

Тюбюндеги сёзлени болушлада тюрлендириу, болуш аффикслени тюблерин сызыу.

Джер, кѣк, ѓзен, бау, мал, сенек, кюн, аууш, ѓзек, таякъ.

Ишни этиб бошагъандан сора, бериучю болушну къаллай аффикслери болгъанын айтадыла сохтала.

Айтымланы джазадыла, точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени саладыла, тюблерин сызадыла.

Дахир тенги... къонакъ... барды. Ол ат... миниб баргъан эди. Тенги Дахир... уллу бюсюреу этди. Ол, аякъ... сусабны къуюоб, Дахир... узатды.

Устаз айтыб айтымланы джаздырады, «китаб» деген сѓзю аффикслерин сызадыла.

Мен тюкеннге китабла келтиргенлерин эшитиб кирдим. Тюкенчи меннге бир сейир китабны кѣргюзтдю. Ол китабны алдым, классада сохталагъа хапарын айтыб, ол китабны аллыкъларын изледим. Китаб адамны тенгиди, нѣгериди. Китабны сыйлай, сакълай билирге керекди.

Аууздан 205-чи ишни айырыу, точкаланы орнуна болуш аффикслени сала айтыу.

1. Болушла ненчадыла?

2. Болушланы сорууларын айтыгъыз.

3. Къайсы болушланы аффикслерини формалары бирчады?

4. Кѣблюкню танытхан аффиксле къайсыладыла?

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Юйге: § 36, § 35. 206-чы иш, аны ангылатуу.

Буруу, баш, таш — болушлагъа аууздан салыргъа, аффикслерин айтыргъа.

Элли ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Атны джалгъаныуу.

Дерсни мураты: Тюз атланы болуш аффикслерини джазылыуларына къарау, атны болушлада джалгъаныуу, сохталаны билимлерин ѓсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишге къарау.

Кѣл, бал, чегеп, къуу — бу атланы болушлагъа салуу, аффикслерини тюблерин сызлау.

II. Джангы дерс. Атны джалгъаныуу.

Иелик бла тамамлаучу болушлада къаллай аффиксле келедиле?

Къаты бѣлюмден сора -ны, -ну; джумушакъ бѣлюмден сора -ни, -ню.

Таш-ны, суу-ну, кёз-ню, терезе-ни.

Бериучю болушда -гъа, -га, -ха, -нга; -ге, -нге.

Тау-гъа, таш-ха, кёз-ге, терезе-ге, суу-гъа, Хасан-нга, Хусей-ге, бутакъ-гъа, сен-нге, кырдык-га.

Орунлаучу, башлаучу болушлада -да, -де, -дан, -ден; гаш-да, таш-дан; терек-де, терек-ден.

Болуш аффикслени тюз джазылыууна къарагъан заманда сингармонизмни эсге салыргъа керекди (къаты, джумушакъ, эринли, эринсиз ачыкъ тауушланы).

б, с, т, х, д, ф, ч, ш тауушла бла бошалгъан къаты бёлюмден сора «х» джазылады: таш-ха, чач-ха, баш-ха, агъач-ха, стад-ха.

Къалгъан кёзюуледе -гъа, -ге: эшик-ге, алма-гъа, челек-ге, адам-гъа.

IV. Дерсни тамамлау.

Аууздан 212-чи ишни толтуруу. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала айтадыла.

Магнитофонну къуруб, бу айтымланы джаздырады, болуш аффикслени тюблерин сызлайдыла.

Биз солургъа паркга бардыкъ. Анда кырдыкга олгуруб хапар айтдыкъ. Мен кюрекке саб салдым. Ташха тийсе, чалкъы дуппукъ болады. Сохтала биченде къачха дери ишледиле. Сабанчыла сабанига чыкъдыла. Бизни элде уллу клуб ишленеди. Таулада джугъутурла джашайдыла.

Атланы болушлагъа аууздан салыб сынау; бачха, сохта, боюнсха, ачха, басха, тахта.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууабларына багъа берну.

V. Юйге: § 36. 213-чю иш, ишни ангылатыу.

Элли тёртючю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Аtdан алгъан билимлерин бегите, сынау иш джазыу.

Дерсни барыуу

I. Хазырланыу, сохталагъа дерсни муратын билдириу, айтымланы кереклисича окъуб джаздырыу.

Текст

Бизни къралны нефть байлыгъы аз тюлдю. Ол Бакуда, Грозныйде, Майкопда, Эмбада, Сибирде, Урал бла Волганы арасында, Сахалинде чыгъады. Кърымда, Кри-

вой Рогда, Уралда, Сибирде. Узакъ Востокда темир магъадан чыгъады.

Тохтар Карачаевск шахарда джашайды. Бу къарт бек кѣб джерни кѣргенди. Ол Москва, Ленинград, Киев, Ростов шахарлада болгъанды. Тохтар кѣб джашагъа-нындан эсе, кѣб кѣргенине кѣууанады. Ол кѣрген, билген затларындан сабийлеге хапар айтады.

Лиза Москвада джашайды. Москва Совет Союзуна ара шахарыды. Москва дуняны башында эм ариу шахарланы бириди. Аны кѣрюрге бек талпыйма мен. Лиза меннге Москваны суратларын неди.

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфат. Сыфатны магъанасы, грамматика ышанлары.

Дерсни мураты: Сыфатны тилни къайсы кесеклеринден кѣуралгъанына къарау, айырыргъа юретиу, билимлерин теренлеу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишге къарагъандан сора, творчествулу диктант джаздыруу. Къангада джазылгъан айтымлада сѣзлени орунларын табыб джазадыла.

Машина, юсюн, ындыр, басды, будай, комбайн. Кѣргюзмеди, джерни, басхан, къара, тубан, кѣк. Минди, шын, турду, тѣгерек, бурул, айю.

II. Жангы дерс. Сыфат.

Къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа джууаб этген сѣзлени табыу.

Ариу джазгъы эртден эди. Къызыу кюн джарыкъ тийди. Кѣм-кѣк кѣкде дженгилаякъ тубанчыкъ джюзеди. Биз, миийк, терен кырдыкны ичинде сюелиб, узакъгъа къарайбыз. Арлакъда таза къара суучукъну кѣрдюк.

Ариу, къызыу, дженгил, кѣм-кѣк, миийк, терен, таза деген сѣзле къайсы сѣзлеге байланыб келедиле, затны несин кѣргюзедиле?

Затны ышанын кѣргюзедиле, атха байланыб келедиле.

Уллу юй, терен уру, миийк тау, джылы джангур, зугул хаун, дангыл тюз.

Сыфат, атланы биргесине келсе, тюрленмейди, ат тюрленеди ансы.

Мийик тау, мийик тауну, мийик таугъа, мийик тауда, мийик таудан.

IV. Дерсни тамамлау.

Къангада берилген айтымланы джазадыла, сыфатланы тюблерин сызлайдыла.

Юнюс секириб ёрге къобду. Андан ары олтуруб турургъа аны не тёзюмю, не къарыуу джетмей эди. Аны акъ шинли чырайлы бети бир къызарыб, бир агъарыб башлады. Уллу къара кёзлери къызыл кюрен тартдыла, эринлери, джумдурукълары да бирден къаты къысылдыла.

Нарсананы башын къараууз къалын булутла джабхандыла. Шахарны тегереги мыдах тюрсюнге кёчюб, беллерин муккур этиб, мыдах сюеледиле къартла. (Къ. Д.)

Аууздан айтымла къурау, бу сёзлени къоша: къызыл, къызбай, ауур, уллу, билимли, сыйдам, джассы, къонгур, тору, къарангы, къызгъанч, насыблы, кенг, къылыкъсыз.

1. Сыфат деб неге айтабыз?

2. Къаллай соруулагъа джууаб этеди ол?

3. Сыфат тилни къайсы кесегине байланады?

4. Сыфат затны несин танытады?

IV. Дерсен оюм чыгъарыу. Этилген ишлеге багъа берю.

V. Юйге: § 37. 218-чи иш; аны ангылатыу.

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сыфатны айтымда къуллугъу.

Дерсни мураты: Сыфатны айтымда къаллай къуллугъу болгъанын, айтымда аны орнун, айтымны къайсы членин ачыкълагъанын сабийлеге кесгин ангылатыу, билимлерин ёсдюрюу, айтымны айыргъан заманда хайырланыргъа юретю.

Дерсни барыуу

I. Юй ишге къарау.

Къангада берилген сыфатла бла айтымла къураб джазыу: джангы, базыкъ, дженгил, къызыл.

Сёзлюк диктант.

Джигит партизан, джазгъы тамчыла, эртденни чыкъ, кертн шохлукъ, орта окъуу, исси гырджын, ариу хауа, чомарт адам, къайыр ит, сейир китаб, базыкъ таууш.

мазаллы джаныуар, чабыучу ат, тар арбаз, алаша юй, къарыулу джаш.

II. Джангы дерс. Сыфатны айтымда къллугъу.

Соруулагъа джууаб эте, сыфаты болгъан айтымла джарашдырыб джазартгъа, айтымны членлерини тюблерин сызларгъа.

1. Кавказны таулары къллайладыла?
2. Тенгизде къллай кемеле джюзедиле?
3. Иги малчыны маллары къллай сакъланадыла?
4. Таудан къллай джел урады?
5. Бююн къллай кър джауду?

Устаз назмуну окъуйду, сабийле сыфатланы тетрадагъа джазадыла. Сабийле, бу назмуну ким джазгъанды, билемисиз?

ДЖУГЪУТУР

Мюйюзлери тогъай джая,
Къылычла кибик кекледе,
Ол, ёхтемлениб мынгая,
Сюеледи тау тёппеде.

Сабыр тюшюб таш тахтадан,
Ол къая ранда, ышыкъда,
Къоркъуусуз джерде джанлыдан
Рахат джатады тапхырда.

Кийик эчкиле чючкюре,
Джашил хансланы чайнайла,
Ташладан ташха секире,
Камсык улакъла ойнайла. (С. А.)

Бу сыфатланы къоша аууздан айтымла кълрау.
Айтымны членлерини тюблерин сызартгъа.

Кёксюл, кириш, огъурлу, сюйюмлю, тирн, джангы,
кълрангы, джарыкъ, джууукъ, чырайлы, сары, мор.

Аууздан 224-чю ишни толтуруу.

Дерсни оюмун чыгъарыу, джууабларына багъа беруу.

V. Юйге: § 38. 223-чю иш; аны ангылатыу.

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Комбинатда».

Дерсни мураты: Сохталаны экскурсиягъа ком-

бинатха элтиб, этилген ишни кѣргюзюб, урунууну джигерлери бла шагърей этиу, джашауда ишни, урунууну магъанасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Хазырланыу.

2. Сохталагъа комбинатха дерследен сора экскурсиягъа барлыкъларыны юсюнден айтыу. Экскурсиягъа джууукъдагъы комбинатха неда цеххе барыргъа керекди.

Сохтала ишчиле бла кеслери ушакъ этерикдиле.

Ушакъда айтылгъанны баш магъаналы затларын унутмазча, джаза барлыкъдыла, дерсде аны бла хайырланырча.

Алчы ким болгъанын, аны ишини джамагъатха, къралгъа да къаллай магъанасы болгъанына эс бѣлюрге керекдиле сохтала. Комбинат уллу эсе, аны бютеу цехлерине, бѣлюмлерине айланмай, сынгар бир цехни иши бла шагърей этиб къояргъа боллукъду.

3. Экинчи дерсни устаз сохтала кѣрген затланы юсюнден сочинение джазаргъа береди.

4. Сабийлеге, сыфаты болгъан айтымла аслам болсала, иги эди деб, билдиреди устаз.

5. Сочинениени джазадыла.

6. Тетрадланы джыядыла.

7. Сорлугъу болгъаннга, заманнга кѣре, устаз джууаб этеди.

Бу ишни башха тюрлю этерге да боллукъду. Сизни къатыгъызда фабрика, завод, ферма, цех бар эсе.

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Этим. Этимни магъанасы, грамматика ышанлары.

Дерсни мураты: Этимни магъанасына къарау, къуллугъун белгилеу, билимлерин теренлеу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде керекле: таблица, карточкала, текст.

Дерсни барыуу — ушакъ джазыу халда

1. Озгъан дерсни соруу, аны тинтиу, бегитиу. Сохталаны бир къаууму карточкала бла ишлейдиле.

Тѣрт айтым къураб джазыу, сыфатланы тюблерин сызыу.

Къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа тилни къайсы кесеги джууаб этеди?

Сыфат айтымда къайсы членни ачыкълайды?
Къайсы членнге байланыб келеди (айтымда)?
II. Жангы дерс. Этим.

Устаз айтымланы джаздырады, ызы бла кирпи бла джыланны не этгенлерин билдирген сёзлени табадыла, соруула саладыла, ол сёзлени тюблерин сызадыла.

КИРПИ

Чегетде дюккючню къуушунда кирпи уя этгенди. Уя джумушакъ, джылы эди. Кюндюз кирпи джукълайды, кече азыкъ излейди. Бир кече ол уясына кеч къайтды. Уясында бир уллу джыланны кёрдю. Джылан кирпиге секирди. Кирпи джыланны хорлады, ашады, тоюб джукълады.

Этгенди, джукълай эди, излей эди, къайтды, кёрдю, секирди, хорлады, ашады, джукълады.

Бу сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Не этгенди? Не эте эди?)

Къайсы сёзлеге байланадыла этимле?

Уя этгенди, кирпи джукълайды, азыкъ излей эди, кирпи къайтды, джыланны кёрдю, кирпиге секирди, джыланны хорлады, ашады, джукълады неда кирпи хорлады, ашады, джукълады.

Тюбю сызылган сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

Ала тилни къайсы кесегидиле?

III. Жангы дерсни бегитиу.

1. Къангада берилген этимлени хайырландыра айтымла къураб джазыу, этимлени тюблерин сызлау.

Джазады, окъуйду, турады, барады, кюледи, ойнайды, джырлайды, тепсейди.

2. Аууздан 231-чи ишни айырыу, этимлени табыу, соруу салыу.

3. Къысха хапарчыкъ къурау, джазыу.

«Мен кюнюмю къалай ашырама». Хайырланыргъа сёзле: эртденбла, турама, джууама, ашайма, джыяма, барама, окъуйма, джазама, бошалады, келеме, солуйма.

Къарыусузуракъ окъугъан сохталагъа устаз болушады.

IV. Дерсден оюм чыгъарыу.

Этим деб неге айтабыз?

Этим къаллай соруулагъа джууаб этеди?

Ишни, затны несин кёргюзеди?

Ишге багъа берну.

V. Юйге: § 39. 232-чи иш; аны ангылатуу.

Бу айтымны членлерини тубюн сызаргъа. Бизни къатыбызда уллу джол бла машинала оздула.

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Этимни джегилиюу.

Дерсни мураты: Этимни джегилиунден хапар берну, сабийлени этимден билимлерин ёсдюрюу, этимлени джегилиулсерин этну.

Дерседе окъуу керекле: таблицала, карточкала, магнитофон.

Дерсин барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Карточкала бла ишлеу. Берилген сёзле бла айтымла къурау. Келедиле, киедиле, санайдыла, джарадыла.

II. Джангы дерс. Этимни джегилиюу.

Бетлени джазыу, ала бла шагърей этну, таблица бла ишлеу.

Бирлик сан

1-чи бет — мен келеме

2-чи бет — сен келесе

3-чю бет — ол келеди

Кёблук сан

биз келебиз

сиз келесиз

ала келедиле

Сингармонизмни джоругъун эсге салуу.

Мен алама, кёреме, береме, салама.

Сен аласа, кёресе, бересе, саласа.

Ол алады, кёреди, береди, салады.

Биз алабыз, кёребиз, беребиз, салабыз.

Сиз аласыз, кёресиз, бересиз, саласыз.

Ала аладыла, кёредиле, бередиле саладыла.

Къаты, джумушакъ бёлюмледен сора къаллай аффиксле болгъанына эс бёлдюрюу.

III. Джангы дерсни бегитиу.

Точкаланы орнуна этимлени бусагъат заманнга сала джазыу, салынган сёзлени тублерин тартуу.

1. Сохтала устазны . . . .

2. Мурат школгъа . . . .

3. Мен дерсими иги . . . .

4. Асият назмуну азбар . . . .

Магнитофонга джазылгъан текст бла хайырлануу.
Сёзлюк диктант.

Окъуйма, окъугъанма, санады, келди, джазгъанды,
сюеледи, баргъанды, къалтырады, сёлешди, айтды, ча-
лады, секиреди, ишледи, минеди.

Этимни заманын башына джазыу.

Магнитофонга джазылгъан назмугъа тынгылайдыла,
этимлени тетрадлагъа джазадыла.

МЕН УУЧУМА

Печ башында сойланыб,
Кюндюз татлы джукълайма.
Кече уугъа айланыб,
Юйде мюрзеу сакълайма.

Мен шыкъыртсыз, акъырын
Тешиклеге къарайма.
Кирпик къакъмай, джашыртын
Бир налатны марайма.

Ол, юрениб хатагъа,
Машокланы тешеди.
Ёрлеб кетиб тапхагъа,
Сауутлагъа тюшеди.

Мени джити кёзлерим
Аны дженгил кёрдюле.
Ауузумдагъы мизлерим
Кереклисни бердиле. (Дж. Х.)

IV. Дерсни тамамлау, джууабларына багъа бериу.

V. Юйге: § 40. Этимлени бетледе тюрлендирирге:
себеме, чалама, чачама, къачама, чыгъама, билеме, ёсе-
ди, чырмайды, битеди, береди — бетледе тюрлендирирге
(аууздан).

Алтмышынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни заманы.

Дерсни мураты: Этимни заманы бла шагърей
этиу, билимлерин ёсдюрюу, заманны айыра, хайырлана
билирге юретиу.

Дерсе кереклиле: текст, карточкала, таблица, магнитофон.

Дерсни барыу

I. Юй пшви тинтну. Сабийлени джууабларына багъа берну. Сабийлени бир къаууму карточкала бла ишлейдиле, башха къаууму бу текстни джазыб башчы бла хапарчыны тюблерин сызадыла.

Хочалай юч аякълы тепсини стол орнуна джарашдырды. Аны къатында кеси ишлеген китаб тапханы суюди. Къарачай джазыучулары китаблары бла тапханы толтурду. (Б. М.)

II. Джангы дерс. Этимни заманы.

Магнитофонга джазылгъан текстге тынгылаб, этимлени табадыла, аланы заманларын кеслери белгилейдиле.

СИЗ БЫЛАЙ ЭТМЕГИЗ

Чегет кёгетлени джыйыб хайырланыучула, кеслери табигъатны сакъламайдыла. Аланы бир къаууму алагъа таб хата салады. Ала тереклени керкедиле, атларын джазадыла, джаш терекчиклени теблейдиле, чегетледе къазан асыб, хансны кюйдюредиле. Бир-бирде аллай болумну ууундан ёртен тюшеди. Терекледен кёгетни джыйыб, бутакъларын сындырадыла. (Газетден.)

Андан сора сабийле къайсы этим къайсы заманда болгъанын айтадыла.

III. Джангы дерсни бегитиу.

Бу этимлени аууздан юч заманга сала айтадыла: сана, сюр, кют, кел, бар, айт, ойна, джаз, чаб, кет, джет, чынга, тынгыла.

Сёзлюк диктант, этимни заманын башына джазадыла.

Сыйындыргъанма, айырады, къыйынлашды, созулду, кёреме, хайырланама, джыйды, барырма, санарыкъды, джайды, кютерикди.

Юй хайуанлагъа къалай къарагъаныгъызны юсюнден къысха хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз.

Джазылгъан хапарчыкъда хар этимни табыб, тюбюн сызаргъа, заманын башына джазаргъа.

Аууздан айтымла къурайдыла, алада этимлени заманларын айтадыла.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени сорууларына джууаб бериу, багъа салыу.

V. Юйге: § 40. Окъуу китабдан беш айтым джазаргъа, алада этимни заманын башына джазаргъа, тюбюн сызаргъа, этимле юч заманда да болургъа керекдиле.

Хасан бла Осман герен ёзенни ичинде къозучукъланы излеб табдыла.

Айтымны членлерин табыб, хар бирини тюбюн сызаргъа.

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Этимни айтымда къуллугъу.

Дерсни мураты: Этим айтымда хапарчы эмда сансыз член болгъанын айтыу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, текст, карточкала.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, айтымланы окъуу, этимлени бетлерин, санларын айтыу.

Этимни къайтарыу:

1. Этим деб неге айтабыз, аны къаллай соруулары болады?

2. Этимни ненча заманы барды?

3. Саны уа ненчады этимни?

4. Этимни бетлерин айтадыла, ала ненча болгъанларын, санын айтадыла.

5. Карточкала бла ишлейдиле сохталаны бир къаууму.

II. Джангы дерс. Этимни айтымда къуллугъу.

Текст бла ишлеу, къангада джазылыб хазырды ол, къуруу этимлени тинтебиз, заманларын айтабыз.

Мен онбеш кюнню Москвада джашадым. Анда сейир музейле бардыла. В. И. Ленинни музейинде биринчи кере болдум. Анда эндиге дери мен билмеген затла бла шагърейлендим. Аланы юсюнден джазама.

Бу этимле бетде, санда, заманда тюрленедиле. Бетде, санда, заманда тюрленмеген этимле боладыла, аны билирге керекди: салыб, келе, джаза, сюслиб, ойнаб, айта, селеше, тынгылай, санай, чынгай, чаба.

Бетде, санда, заманда тюрлениучю этимле айтымда хапарчы боладыла.

III. Джангы дерсни бегитну.

Бу сёзлени хайырландыра айтымла къураб джазаргъа, башчыны бир, хапарчыны эки сыз бла сызаргъа. Терекле ёседиле, чыпчыкъла джырлайдыла, джерни сюреди, мастер ишлерикди, мен джазарма.

Бу темаланы бирине къысха хапарчыкъ джазыу.

«Ферма ишлерге келдим».

«Мени орамым», «Мени элим».

Къангада джазылгъан айтымланы тинтну.

Сабийле звенолагъа кеслери разы болуб джазыладыла. Суйген малчылыкъны, суйген джерчиликни, суйген техниканы сайлайдыла. Къой къошлагъа джюрюб, джашчыкъла межамлагъа къарарыкъдыла. Джаз кёзюде тёлю алыргъа болушурукъдула. Кюз джетсе уа, бичен ишлерикдиле.

IV. Дерсни тамамлау, багъа беруу.

V. Юйге: § 41. 237-чи иш; аны ангылатыу.

Сана, джыра, ишле, солу, кел, бар.

Бу этимлени бетлеге салыргъа, аффикслерин айтыргъа.

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джаздыруу. «Джаш тракторист».

Дерсни мураты: Тилни чемерлеу.

Дерсни барыуу

1. Хазырланыу, устазны ушагъы.
2. Сохталагъа дерсни муратын билдириу.
3. Текстни окъуу.
4. Сёзлюк иш: колхоз, тракторист, джюрюшлери, болтла, хырла, сюрюлюб, председатель, джюрюшлери.
5. Сохталаны бири хапарын айтады.
6. Устаз соруулагъа джууаб этеди.
7. Энтда бир кере окъуйду устаз.
8. Изложениени джазыб башлайдыла.
9. Тетрадланы джыядыла.

Текст

ДЖАШ ТРАКТОРИСТ

Биз айтырыкъ иш 1935 джыл болгъанды. Ол заманда тракторла бусагъатдача кёб тюл эдиле. Аланы джюрюте билген да аз эди. Хасанланы Рамазан колхозда тракто-

ристди. Аны Салих деб пионер джашы болгъанды. Салих хар ишге тири къошулгъанды. Пионер джаш нени да билирге суйгенди, тракторну хар затыны юсюнден атасына соруб тургъанды. Мотору къалай ишлегенин, джюрюшю къалай салыннганын биледи. Хар темирни, хар болтну, механизмни неге керек болгъанын ангыларгъа кюрешеди. Атасы Салихни не тилегин да баджарады, тракторну джюрюютюрге да юретеди.

Джаз башы келди. Джер сюрюу къызыу барады. Рамазан ауруду, ишге чыгъалмады. Сабан сюрюу тохтады. Тракторну джюрюте билген адам джокъду.

Колхозчула къайгъылы болдула, джер заманында сюрюлюб, урлукъ себилмесе, не боллугъу белгилиди.

Председатель джыйылыуну ачды, Салих да джыйылыуда болду. Джашчыкъ сагъышлы олтурады, юйлери не келеди.

Эртденбла эртде Салих колхозну арбазына барады, къабакъ эшиклени кенгине ачады, тракторгъа от алдырады.

Колхозчула къайгъы этедиле, тракторну ызындан сабаннга барадыла.

Тракторну джаш къоркъмай джюрютгенин, джерни кереклисича сургенин кѳргенлеринде, джюреклерни рахат болуб, юйлерине къайтадыла.

Алтымыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение джаздырыу. «Мен суйген иш».

Дерсни мураты: Урунуугъа суймекликни бегитиу.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда

I. Устазын ушагъы.

Сохталагъа талай санагъатны юсюнден хапар айтады. Адам кесини ишин суйюб этерге керекди, тыйыншылысыча. Алай этилген иш, аман болмазча, кюреширге керекди ол.

Ол себебден сиз кесигизни иш санагъатыгъызын бусагъатда огъуна сайларгъа керексиз. Бир къауумугъуз сайлагъан да болурсуз.

Бирси къауум атагъызын неда анагъызын санагъатын сайлагъан болурсуз. Ол бек игиди: сизге оноу бла болушургъа сизден тамада, сизге джан аурутурукъ аладыла — атагъыз бла анагъыз. Ала ишни эбин да биледиле, юретген да этеркидиле.

Сабийле, сиз джазгъан сочинениеде анагъызны, атагъызны ишлерини юсюнден джазаргъа боллукъсуз. Ол керекли затды, сизге эм джууукъ адамла ишни къалай толтурадыла, талпыб, кёл ашаб, огъесе сансыз къарабмы ишлейдиле? Сиз къайсы джол бла барыргъа излейсиз, не ючюн джаратасыз ол санагъатны, ол джолну?

Санагъатсыз, ишсиз, урунмай джашаргъа боллукъмуду адам бусагъатда? Джашау тюрлене баргъан заманда, сизни акъылыгъыз къалайды аны юсюнден?

Санагъат джаш адамгъа нек керекди?

Алтмыш тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу.

Дерсни мураты: Изложениеде, сочинениеде этилген халатланы сюзюу, тюзетиу, джорукъланы къайтарыу.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда

1. Халатла бла ишлеуде стилни юсюнден сёлеширге амалсыз керекди. Айтымланы тюз къурай билмекликни магъанасы уллуду.

2. Грамматиканы къайсы джоругъуна этилген эсе халат, ол халатны экинчи кере къайтармазча, алай юреширге керекди устаз.

3. Халат этилген сёзле бла айтымла къураб джазаргъа, ол сёзлени тюблерин сызаргъа, эсде тутаргъа керекди.

4. Аууздан айтымла къурау.

5. Эки айтымны членлерин табыб, тюблерин сызаргъа.

Юйге: Окъуу китабдан алты айтым джазаргъа, бир айтымны членлерин айырыргъа, тюблерин сызаргъа.

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Атны болушлада тюрлендириу, болуш аффикслени белгилеу, аланы тюз джорюте биллиу.

Дерсни барыуу — соруу, къайтарыу халда

1. Юй ишни тинтиу, сабийлени джууабларына багъа бериу.

1. Ат деб неге айтабыз?

2. Атны къаллай соруулары болады?

3. Боушла ненчадыла, къайсыладыла?

4. Болушланы сорууларын айтыгъыз.

5. Атны саны ненчады?

6. Иелик атла нени танытадыла?

II. Джангы дерс. Окъулгъанны къайтарыу.

1. Хапарчыкъ къуаргъа кеслери окъугъан классны юсюнден.

2. Табигъат адамны джашауунда. Бир айтымны членлерини тюблерин сызаргъа (башчыны, хапарчыны, сансыз членлени).

Устаз окъугъан текстде атланы джазадыла, болуш аффикслени къайсыла болгъанын айтадыла.

Аууздан 246-чы ишни айырыу, айтымланы членлерин айырыу.

Берилген сёзлени къоша, айтымла къураб айтыу: стакан сют, иги китаб, сыйдам къагъыт, акъ бузоу, боз къозу, терен кёл, мняла кёз, сыйлы кюзгю.

III. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

IV. Юйге: Атны къайтарыу. Суратлау чыгъармадан 6-шар айтым джазаргъа, айтымланы членлерини тюблерин сызаргъа.

Алтмыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни джегилиуюн къайтарыу.

Дерсни мураты: Этимден окъулгъанны эсге тюшюрюу, бегитну этим бла хайырланыу, хапарчыкъла къурау.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда

I. Юй ишни сюзюу.

Сёзлюк диктант.

Кёкен, Къартджурт, экеулен, джууургъан, джубанч, къанджиллик, тикгич, тикге, ёрлерге, тюйме, чюйке, тюйре, тюйюмчек, тёлей-тёлей, джарсыды, тангнга, дерн, уруш-туйюш, кёчерагъач, къоя-къоя, суйюб, тоюб, джыйыб, суйреб.

II. Соруу, къайтарыу.

1. Этим деб неге айтабыз?

2. Этим къаллай соруулагъа джууаб этеди?

3. Эгимни ненча заманы, саны, бети болады?

III. Джазыу ишле бардыруу.

Берилген этимлени джегилнулерин бардыруу. Джаз, окъу, сюз, кеч (аууздан).

Устаз хапарны ал кесегин окъуйду, экинчи кесегин сабийле кеслери къураб, джарашдырыб джазадыла.

Бир адам джаныуарлагъа къараргъа келгенди. Ол итчинги таныгъанды да ызына излегенди. Итчикни клеткадан алыргъа умут этгенди. Аслан хырылдаб берирге унамагъанды. Итчикни неси аны къояры келмей къорешгенди . . . — аягъын джазаргъа.

Бу айтымланы къангада джаздырыб айырыу, айтымны членлерини тублерин сызадыла. Биз сейирлик табигъаты болгъан джерде джашайбыз. Мен бюгюн Скъююнчланы Азаматны джангы поэмасын окъудум, джаратдым.

Бу этимлени хайырландыра, айтымла къуараргъа, хар бирини заманын, санын, бетин аууздан айтыргъа.

Ёсерикди, салырбыз, келтирген эди, сайлагъандыла, юлешгенди, къууана эди.

IV. Дерсни тамамлау, багъа берну.

V. Юйге: этимни джегилююн къайтарыу. 243-чю ишни джазыб толтуруу. Аны къалай этиллигин ангылатуу.

Сайла, чаб, сал, ал — 3-чю бетге, бирлик саннга; 2-чи бетге, къблюк саннга салыргъа.

Алтмыш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатдан джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатны джюрюте билиу, къысха хапарчыкъ къурау, сыфатланы тублерин сызлау, билимлерин тинтиу, тил байлыкъны ёсдюрюу, бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй иште къарау. Сыфатны къайтарыу, соруу.

1. Сыфат деб неге айтабыз?

2. Сыфатны сорууларын айтыгъыз.

3. Сыфат айтымда къайсы членге байланады?

Соруула бла ишлегенни бошасакъ, байламлы къысха хапарчыкъ къурау.

Биринчи вариант

Тема: Қъалын чегет.

Сёзле: мийик терекле, татлы кёгетле, джай да, къыш да, терекле, чакъгъан, къара, суучукъ, къонгур, айю, нарат, нызы, наз, эмен, къайын.

Экинчи вариант

Тема: Къанатлыла бла кийик джаныуарла.

Сёзле: тау, къуш, булбул, турнала, алтын, чыпчыкъ, тёппели, къынгырмюйюз, буу, къашха, эчки, къочхар, кийик, азау, тишли, къабан.

Сёзлюк диктант.

Акъяуякъ, къозукъулакъ, мууал, хайуан, булбул, джылтырауукъ, джаябаш, джассы, аппарат, пассажир, мыллык, маммат, гуммос, гаммеш.

Аууздан 248-чи ишни айырыу, сыфатланы табыу, айтыу.

IV. Дерсни тамамлау, багъа беруу.

V. Юйге: §§ 37, 38. 249-чу иш, аны ангылатыу.

Алтмыш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазыу.

Дерсни мураты: Тил ёсдюрюу, билимлерин тинтну, бегитну.

Текст

КЪУНДУЗЧУКЪ

(Тёппеланы С.)

Эртденбла, биягъы къундузчукъну кёрмезмеми деб, суу бойнунда кёкенле ичинде бугъуб, суугъа къараб кёб турдум. Къундузчукъну кёрмедим. Экинчи келсем, къарарма деб, сууну бойну бла ёрге бара, бир сейир ишге тубедим. Юй киштик бла къундузчукъ, бир-бирине илиннгенлей, ёлюб тура эдиле.

Была не зат ючюн «ёлюм уруш» этгендиле деб, тёгерекге къарадым. Эки мыллыкдан арлакъда бир уллу чабакъ сойланыб турады. Къундуз бла киштик не ючюн бир-бирин бугъанлары ачыкъ болду. Была бир-бирин къалай бугъан болурла деб, къараргъа умут этдим. Къундузну джылтырауукъ терисинден тутуб, ёрге кёлтюргенимде, киштик да джерден айырылды. Не сейирди деб, джерге салдым. Эс бёлюб къарасам: къундузчукъну сол кёзю чыгъыб, энишге салыныб, къарны да, джити бычакъ бла сылынганча, узунуна джырылыб турады. Ёлюм джараланы киштик салгъанды.

Къундузчукъ да борчлу къалмагъанды. Кесини джи-

ти тишчиклерин киштикни богъурдагына сугъуб, душманын сау кьоймагъанды. Баям, киштик, къундуз чабакъны сууда тута да тышында ашай тургъанын кёрюб, ол да чабакъдан умут этген болур.

Сёзлюк иш: эртденбла, арабий, илиннгенлей, джаныуар, джаууна, кыйын, баям.

П л а н

1. Суу джагъада.
2. Къундузчукъну кёрмедим.
3. Сермешю.
4. Была не ючюн ёлген болурла?
5. Сейир иш.

Алтмыш тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу.

Дерсни мураты: Қлассда сохталаны асламысы джиберген халатланы сюзюу. Халат этилген джорукъланы кыйтарыу, бегитюу.

Дерсни барыуу

1. Аtdан, этимден, сифатдан джорукъланы эсге тюшюрюу, юглюе келтириу.

2. Джазны юсюнден кысха хапарчыкъ къурау, текстде джазгы табигъатны ачыкълагъан сифатлары аслам болургъа керекди.

3. Хапарчыкъдан эки айтымны членлерин табыб сызларгъа.

Юйге: хапарчыкъ къуаргъа. «Джазгы кюн четте».

Джазгы табигъат кылай уянганын кёргюзюрге керекди.

Джетмишинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Окъуу джылда окъулгъанны кылай ангылагъанларын, билимлерин тинтиу, бегитюу.

Дерсни барыуу — джазыу халда

1. Устазны ушагы.
2. Дерсни муратын айтыу сабийлеге.
3. Диктантны керекли джорукъда бардыруу.

4. Грамматикадан борч. (Айтымны членлерини тюблерин сызаргъа (2-чи айтымда).

5. «Байланыбдыла» деген сёзню тамырын, аффикслерин айырыргъа.

Текст

ЛЕНИН ЁСТЕН ЮЙДЕГИ

Мария Александровна балкондан къарайды. Тапчан, арбаны юсюнде чайкъалыб, бир тюрлю таууш этдириб, арбаздан тышына чыкъды.

Тапчан джангы тюдю, алай а бу тапчан бла бу юйдегини сыйлы, татлы сагъышлары байланыбдыла. Аны юсюне Мария Александровна, бютеу юйдегиси бла сыйыныб Илья Николаевични учсуз-къыйырсыз хапарларына тынгылагъандыла. Аталары губернияда школлагъа айланыб келе эди. Ол андан келгенлей, узун кечеле къысхарыб, барысы бирден тюрлю-тюрлю джырланы джырлай эдиле.

Басмаларгъа эркинлик берилмеген назмуланы азбар эте эдиле.

Илья Николаевич, джыллыкъ отчётну сала тургъанлай, ол тапчанны юсюнде ауушханды.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Тематика планла	5
Дерслени планлары	16

УЗДЕНОВА ТАМАРА КАЗИ-МАГОМЕТОВНА

МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО

**к учебнику «Карачаевский язык»
для 5 класса**

Пособие для учителей

ИЗДАНИЕ ПЕРВОЕ

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Технический редактор Л. Т. Мирошникова
Корректор Л. Х. Бытдаева

ИБ № 2460

Сдано в набор 30.11.89. Подписано в печать 10.08.90.

Формат 84×108/32. Бумага офсетная № 2.

Гарнитура «Литературная». Печать высокая.

Усл. печ. л. 5,5. Усл. кр.-отт. 5,6. Уч.-изд. л. 5,5.

Тираж 600 экз. Заказ № 6197.

Цена 15 коп.

Ставропольское книжное издательство
Карачаево-Черкесское отделение
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23,
Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение
357100, Черкесск,
ул. Первомайская, 47.